

Сині етюди
Хвильовий Микола

Микола Хвильовий

СИНІ ЕТЮДИ

ВСТУПНА НОВЕЛА

Вчора в «Седі» безумствувала Ужвій, і «Березіль» давав ілюзію екзотичної зливи. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ – густий, запашний і надзвичайно теплий. Горожани зовсім збожеволіли з такої несподіванки й висипали на вулиці. Про тропік Козерога вони знали тільки з географії, а тут трапилось чудо – і тропік Козерога завітав на Лопань. Натовпи суетяться, ловлять язиками солодкі краплі тихої тропічної зливи й ніяк не думають ховатись під навісами домиків.

– Чудесно, – говорю я й булькаю в теплі калюжі. Юліян Шпол, автор комедії «Катіна любов або будівельна пропаганда», мовчки за мною: я завжди забігаю вперед. Весь він як мокре курча, і – дивно! – з його капелюшка тече чомусь синя вода. Я повертаюсь до нього й говорю:

– Сьогодні моелюбиме число – 13. Отже, сьогоднішній день мусить принести нам якусь приємну несподіванку. Як ти гадаєш, що це має бути?

– Очевидно, зустрінемо професора Канашкіна, – серйозно відповідає мій приятель.

І дійсно: в кав'ярні Пока до нас підходить названий професор, і підходить з такою, знаєте, усмішкою, ніби він допіру наївся карамелі. Він нас вітає, робить нам кніксен та кілька компліментів, розповідає щось про критичну оглоблю й тут же читає нам свій науковий труд під такою назвою: «Що таке липа, як так трапляється, що професорська кафедра раптом стає липова, що таке, нарешті, липовий професор, його роль в марксистському суспільстві, а також про соціальне коріння богемських ухилів серед наших іспанських письменників».

– Чудесно! – говорю я, похлопавши Канашкіна по плечу й узявшись двома пальцями за його піджачну петельку. – Чудесно! Ти подаєш великі надії, і я певний, що суспільство на слідуєчий рік обере тебе членом свого парламенту.

– Ну що ви! – червоніє мій професор. – Я зовсім не припускаю, щоб моя робота мала такі несподівані наслідки.

Але ми – я й Юлія Шпол – стоїмо на своєму: мовляв, без бляхи тут не обійдеться, мовляв, на слідуючий рік ми вже саме Канашкіна будемо обирати, мовляв, він же знає, що в цьому році ми таки зуміли провести кількох своїх кандидатів.

– Дякую, дуже дякую! – говорить професор, і ми виходимо з ним на вулицю.

Нас зустрічає та сама тропічна злива. Я запевняю, що «Три мушкетери» написав несамопитий Ринальдо Ринальдїні, а професор Канашкін запевняє, що цей твір не належить перу «письменника Ринальдо Ринальдїні, а належить перу французького письменника Гофмана-молодшого, що писав під псевдонімом Дюма (батько)». Тоді до нас підходить Олесь Досвітній (переступає через калюжу) і каже:

– Драстуйте, товариші! Драстуйте й ви, професоре Канашкін!

– Драстуй! – говоримо ми й ловимо язиками краплі теплої тропічної зливи.

Олесь Досвітній інформує, що він допіру скінчив свій новий твір під такою назвою: «Собор Паризької Богоматері». Вищеназваний професор виймає олівець і записує: «Олесь Слісаренко написав удосвіта новий твір «Собор Паризької Богоматері». Потім до нас підходить відомий панфутурист Семенко й одразу ж починає ображати мене дотепами й лаяти за французькі фрази, що я їх вживав у своїх памфлетах: мовляв, це ж французьке парикмахерство. Я з ним погоджуюсь, і таким чином виявляється, що я творив свідоме французьке парикмахерство. Тоді беру «Зустріч трьох» і питаю:

– А що значить NR, що стоїть над кожним твоїм віршем у цьому збірнику?

– Як що? – каже Семенко. – Це значить – кінська сила!

– Боже мій! – скрикнув я. – Та ж кінська сила має зовсім інше позначення.

Панфутурист нічого не відповів, і таким чином виявилось, що він творив несвідоме латинське парикмахерство.

Юліян Шпол зареготав. Семенко зблід і пішов до Красної гостиниці. Ми його не затримували, як і професора Канашкіна.

Нарешті підійшли до Держвидаву. Там ми обтрусились від дощу й зустріли ще кількох творців читанок («папа режет, мама клеїт»). До Держвидаву мусив зайти сьогодні якийсь начальник, і тому в одній кімнаті пахло репейним маслом – саме тим, що не з *agrimonia eupatorium*, а з *larra*. В кімнаті Аркадія Любченка, автора «Буремної путі», кількох талановитих оповідань і не закінченого ще роману, до нас підійшов Пилипенко, автор «Байківниці» й закінченого роману «Малоросія», і каже до мене:

– А в цьому році вашого прізвища в держвидавівському календарі не буде.

– Під рубрикою «історичні події»? – питаю я.

– І під рубрикою, і без рубрики! Ніяк не буде!

– Та невже? – кажу я їй сідаю до столу, щоб трохи поплакати. І я плачу гіркими слізьми. Тоді Пилипенко, Юліян Шпол і Олесь Досвітній (як і Аркадій Любченко) починають утішати мене. Але як утішити? Я говорю крізь сльози:

– За що? За що? – І, вийнявши з кишені жменю підсмаженого насіння, вибираю гарбузові кабачки й з смаком лузаю гарбузові кабачки (мовляв, «за що? за що?»).

Нарешті, поговоривши про садизм, пролетарських письменників і рябу шкапу, ми йдемо до нашого мецената – Раїси Азарх. Вона зустрічає нас милою усмішкою.

– А... – говорить Раїса Азарх. – Дуже рада вас бачити! А тебе, Nicolas, особливо!

Вона мені пропонує перевидати мої твори під назвою «Твори». Я, звичайно, відмовляюсь. Словом, я проти. Вона – за. Я проти! Вона – за! Виявляється також, що за і мої приятелі, як от Аркадій Любченко. Тоді я погоджуюсь, і ми складаємо умову.

...І от умову складено. Я знову перечитую свої оповідання (до речі, страшенно нудно перечитувати) і сідаю писати «вступну новелу». Але що писати? Знаю тільки, що написати обов'язково треба, бо ж і я все-таки несу відповідальність за себе.

...І от я відповідаю. По-перше – «твори». Це зовсім не «полное собрание сочинений», це не претензія – це непереможне бажання моїх меценатів: Раїси Азарх, Сергія Пилипенка і Аркадія Любченка. Отже, за всякими оправками з приводу назви звертайтеся, будь ласка, до вищеназваних меценатів. І далі (щоб не забути): в перший, у другий, як і в дальші томики я вкладаю речі, ще ніде не друковані.

А тепер про зміст. Свою наймолодшу збірку я писав на початку тридцятих років нашого століття (в 1921–1922). В кімнаті, де я працював, було страшенно тісно (жило багато народу), так що я міг сідати за стіл лише вночі. Саме тому, мабуть, у моїх творах і мжичка.

Ні, мабуть, не тому: я просто фіксував настрої тридцятих років.

Тепер про форму. Я, знаєте, належу до того художнього напрямку, який сьогодні не в моді. Я, пробачте за вольтер'янство, я... романтик! Саме відси й іде розхристаність і зворушливе шукання самого себе до ста двадцятьох років (я думаю прожити сто п'ятдесят).

Впливи. Я погоджуюсь з тими вельмишановними критиками, що не бачать у моїх творах нічого оригінального. Вони мають рацію: весь я в лабетах пільняковщини та інших серапіонових братів.

Мова. Мова моїх творів надзвичайно кострубата. Окремі вирази бувають буквально безграмотні. От приклад: «Балачки його нічого собою не уявляли». Про мову моїх творів можна прочитати у професора Сулими.

От і все. А коли сказати, що я можу бути автором тільки одного твору, який хочу написати через багато років і до якого я дійду, очевидно, через етюди, то це вже буде рішуче все!

Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи (мій сюжетний любовний роман «Вальдшнепи» буде в третьому томі) – все те, чим там пахне сумновеселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як леопард. Іще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки («садок вишневий коло хати») і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни. Я вірю в «загірну комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я – мрійник і з висоти свого незрівнянного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку. Ну, і так далі.

А тепер – поки що до побачення! Зараз іду в робітничий квартал до радянських робітничих домиків і буду там слухати, як заливається гармошка бродячого музики.

Вона заливається якось сумно, і я думаю: тут я все-таки не зустріну професора Канашикіна, і я пригадую, що попереду мене стелиться великий життєвий шлях. Він починається десь у минулих віках і шкутильгає осінньою елегією через шведські могили, через Сорочинський ярмарок і далі, аж до Гофманської фантастики (між іншим, можна сказати не тільки «Три мушкетери», але й «три мушке-тонери». Мушкет, аркебуза – це одно, а мушкетон – це старовинна рушниця з набоями в кілька куль, що одразу летять у кілька сторін).

...Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово! Хай живе тропічна злива – густа, запашна й надзвичайно тепла. Я – вірю!

...Юліян Шпол, автор комедії, «Катіна любов або будівельна пропаганда», мовчки ступає за мною. Весь він як мокре курча, і – дивно! – з його капелюшка тече чомусь синя вода.

Драстуй, Юліяне Шпол! Драстуй, запашне життя! Тисну вам руку! Завтра піду на могилу комунара, автора «Ударів молота і серпні». Я понесу йому пучок синьооких фіалок і там згадаю про свою загадкову смерть. Драстуй, Юліяне Шпол! Драстуй, запашне життя! Я – вірю! ЖИТТЯ

I

Коли за лісом зав'яне молодик, там десь, на степах, над озиминою, цвіт стелиться, а він зав'яне – в оселях сутеніє, розливаються цебра синяви – тихої, блідої, і вмирають каганці. Тічки тоді бігають, тріщать тини, скаженіють пси, найбільш крихкотілі, – дужі пси мовчазно шкутильгають за переможцем, а крихкотілі в спорзній солоднечі гризуться. Спорзно тоді в

повітрі. Тому: наші прадіди теж у цей час бігали тічкою, а наша кров – прадідівська, червона і теж горить.

А от клуні. Так, клуні. В них торішня солома, а на ній зелене кохання. І до клунь тріщать тини. І риплять вони теж спорзно. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зітхає, так вона зітхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні.

І от: на однім боці Ворскли – Дамаївка, на другім – хутір Комарівка. Недалеко гетьманський ліс, а далі – Диканька (диканьське пиво й меди опішнянські – недалеко біля Полтави). Дивишся на гетьманський ліс, згадується: гетьманщина, Гоголь, татари, Карло XII і т. ін. Тоді могили жевріють, ніч, день, ранок, світанок – все одно... Над степами гойдається шуліка...

Із Дамаївки приїздили двоє: Павло й Мишко-комуніст. Приїздили на човні до Степанового городу. Степанова дівка – Гандзя, казали – повна пазуха грудей. У Степановій клуні спала й Оксана. З Оксаною от що: їй 17 літ, батько її, Рубан, сюсюкає, а мати теж сюсюкає. Оксана ходить «корольком», груди що яблука тверді, й несе їх уперед, от і спокушала парубків.

Казали:

– Оксано, пора на вечорниці!

А батько не пускав. Парубки обмазали ворота дьогтем, а на ворога солом'яного діда поставили. Рубан перелякався й засюсюкав;

– Сарас іди носювати в клуню! Оксана:

– Що ви, тату?

– Сарас, сьоб мені сього гріха більс не було.

І виштовхав із хати, а сам пішов у комнезам скаржитись. А було це вдень. Оксана подумала й пішла до Гандзі. Та ж спить з парубками уже шостий рік. Порадила: лягай зо мною. Послухала. Гандзя з Павлом на возі, а Оксана поки що сама. На другий день Павло приїхав з Мишком, і Мишко ліг біля Оксани.

Було й так: Павло забариться, а Гандзя чекає. Тоді виходили з клуні, щоб парубки не почули, і через город до дощок – прали удень білизну там. Сюди приставав Павлів човен.

Комарівка була на узгір'ї, і з дощок майоріли силуети будівель. З річки йшов дух – може, татарський, задвістілітпозадній, може, з баговиння, і річка була далека в своїй глибині, вона з Дніпра в Чорне море бігла, думалось, що й вона морськими синіми бурями дихає, казали – Комарівка над баговинням замислилась, так: вечори ходили по Комарівці – сірі, тихі – і далі – далі... І Оксана мріяла. А Гандзя булькала у воді ногами, спідницю зачочувала й співала:

Маруся оіруїлась,

В больничной дом везуть.

І груди її високо підіймались, ніби хотіли полинати в темно-сині простори. І ще вона співала, і співи лагідно лунали за рікою. А потім зітхала і нудьгувала. Оксана дивилась на Гандзю й теж хвилювалася й думала про очерети, про комуніста, про комуністів, про продподаток – батько лаявся – а вони полинуть восени – качки, про качок думала, а куди – невідомо. І мріялось, і ще мріялось...

Нарешті з-за коси виринав човен, наближався скоро, але тихо, щоб ніч не почула. Павло гребе, мов справжній рибалка, а Мишко в душогубці з очима заплющеними – боязко. І Гандзя завмирала, і Оксана завмирала, і всі завмирали. Ах! Павло... Павло... поспішає – міцний, бадьорий і злий.

Збентежено ховалась в очеретах вона – ніч. Зорі горіли хоробливо й у солодкій тузі падали на поверхню.

...Потім учотирьох ішли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала – і солодко було. Тріщав віз – і було тьмяно. На вулиці, і по городах, і по садках блукали зайві парубки й лякали ніч штучним іржанням:

– І-го-го! І-го-го!

І чути було ще тоскний заспів:

Не за Леніна, не за Троцького...

А в другім кінці співали:

Чий я козак, звуся Воля,
Українець з Гуляй-Поля.
Гей шумуй, мое вино,
Йде за правдою Махно!

Біля Оксани лежав Мишко, мовчки цілував їй волосся, а вона мовчала. Мишко брав її руку й теж цілував. Оксана пручалась тихо.

– Господи, не треба, у мене руки брудні.

Мишко важко дихав і уперто не пускав її руки. Було тремтіння. І так цілу ніч: він її руки цілував, а вона пручалась. Іноді він її брав за груди, але зараз же «вибачався» і казав, що це якимось так. Світало – і вони розходились. Дивно, яка ніч була коротка! Оксана козою бігла додому, і цілий день туманіло в голові.

...А від дощок відпливав човен, а десь дзвеніли червоні дзвони зорі.

Минали дні, і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки є село і хутір – а що тут раніше було? До татарви? Га? Так, село і хутір – і далі-далі... А що через сорок віків? Га? Гоголь, Мазепа, Карло XII.

Моя люба соціалістична Україно! Степи, шуліка, і літнє сонце відходить за обрій, а за ним молочна стежка співає білих, а може, й червінькових пісень, мукають корови, з пасовиська бредуть – і далі-далі. Ферми, електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах!.. І далі-далі... Молочна стежка співає – яких пісень?..

Ішло літо, куріли сіновали, думали підстрижені луки. Проходили громовиці, відходили блискавиці – далеко-далеко, тільки на обрії блимало золото, і ріка тихо хоронила післядощовий глибокий смуток.

Мишко казав Оксані:

– Я скоро поїду до міста. І ти поїдеш. Я докінчу науку – тепер тихо. Тепер можна, і ти будеш учитись. Тепер усім можна, тепер для бідних школа.

Оксана не любила комуністів, усе село не любило, а в Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів.

...У липні ночі були душні, із степів дзвонило – неясно, із невідомих химерних дзвонів. Тоді Мишко казав:

– Оксаночко, яке життя! Хоч би скоріш до міста. Як мені хочеться до міста. У Київ поїду я...

Думала про життя, думала про Київ, думала, що в Києві невідоме життя, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до життя.

І ще проходили дні, і в спогадах поринали ночі. І знову куріли сіновали. Але стало неспокійно.

В Дамаївці партизани вбили двох комуністів, а Мишко втік.

Із повіту приїхав карний загін. І Мишко знову збирав продподаток, але в Комарівку їздив рідко, бо боязко було. Коли приїздив – був несміливий, прислухався, не говорив про чудесне, тільки Оксані чудесно було.

І от: Оксана до колодязя йшла, назустріч – Гандзя.

Гандзя:

– Чула... виїздить твій?

Захмарилося обличчя:

– Не знаю.

Оксані й гарно було, і погано було – чи візьме й її з собою?

Каже Гандзя:

- Не випускай: комуніст гарний - може, оженився... Та тільки чорт їх розбере. Мій дід кріпак був, розказував, як колись такі ж паничі теж установлювали владу. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

Оксана замислилась і пішла на вигін, дивилась і прислухалась, як за суховієм вечір тече. Згадувала, що комуніст їй казав.

Він такий неспішливий, а каже так хороше.

...На світанку після однієї солодкої ночі Мишко віддався Оксані й Оксана віддалася Мишкові. Гандзя й Павло спали, а вони не спали. Тоді в клуні було тихо, тільки зрідка миша шаруділа в золотій соломі...

Ах, яка тоді була чудова ніч!

У неї такі тугі зітхання, як яблука з антонівки, і величезні очі, де цвіте життя, щирість і тихий сум кохання... Хто бував на соломі?... Тоді було передосіннє. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було. Ішов дух від свіжих снопів і нагадував широкі, безмежні лани. Крізь щілину жевріла зоря. Тоді Мишко згадав, що в цю мить (читав десь) цвітуть на серці чайні троянди. А Оксана не призналась Гандзі - їй гарно було хоронити в собі велику таємницю зачаття. Тільки в її кривих японських очах відбився передосінній зажурений шелест тополі і серпневе виглядали її груди, наче стіжки молоді на стерні блідій.

Оксана вже не ходила до дощок вичікувати човна із-за коси. Вона знала, що скоро приїде Мишко, забере її з собою і вони пойдуть у далеке, невідоме місто. Туди - далі - далі, де курить і дзвонить життя, найбільше, наймолодше. Боялась тільки, щоб повстанці Мишка не вбили: вони частіш чужинців убивали, а він був чужинець - з іншої губернії.

Потім пішли дощі і зелина зажурилась. Зрізали очерет, і сумно стало на річці. В Дамаївці майже кожного дня ховали когось, і похоронні дзвони заповнювали річку - голу, сиротливу, осінню, заповнювали її глибину. Комарівка слухала ці дзвони й дивилась на хмурий гетьманський ліс, на змарнілі степи.

Потім іще пішли дощі.

III

Зими не було, й знову було мокро й осіннє. Мишко чекав наказу виїхати до міста й уже майже не їздив у Комарівку. Партизани вже не ховались у лісах і приходили з повинною. Ліси були нудні й жорстокі, чорні, як смерть, вишкірялись навіть. Оксана почула, що вона завагітніла. Уночі вона лапала свій живіт, їй здавалося, що він росте й вона це відчуває.

Виходила на вигін, дивилася на поле, на тумани, до станції (за сорок верст Кочубеївка була), і були гони, і верстви, і тракт, і стовпи, і було тоскно, і хотілося невідомого. А вдома батько сюсюкав, і мати сюсюкала, і комунію лаяли, і ще раз її лаяли.

Дівчата повернулися з буряків і вечорниці улаштовували – і не хотілось на вечорниці. Увечері батько приносив газету й крутив з неї цигарки, а Оксана дивилась на рядки й думала, що там написано про Київ, про місто. А батько ще приносив газети – у волості їх багато, й ніхто їх не читав, вони лежали в шафі в писаря і їх крали з нього курії, а на базарі говорили про Петлюру, про румунів, про кінець Радянської влади.

За цілий місяць Мишко приїздив один раз – і вже не говорив, а коли говорив, то про якусь суворість, про нудоту й ще про щось – Оксана не пам'ятає. А вона брала його біленьку руку й гладила нею свій живіт і усміхалась загадково. Потім вона говорила з Гандзею, але й на цей раз хоронила тайну народження. А в хуторі почали ходити темні чутки, що повстанці нахваляються вбити Мишка. Тоді прийшли тривожні ночі. У вікна бив напівдош, напівсніг, у бовдурі гув вітер, і снилися далекі, брудні дороги без кінця, без краю. Верстви, гони, стовпи і шляхи, і знову шляхи...

...І знову зими не було, і було мокро і осінньо... І припадала осінь до Оксаниного серця і стискала його.

Але не гадала Оксана, що в цій чвирі життя кине свою першу важку тінь на її прекрасну молодість, і тому, коли їй було переказано, що Мишко виїхав з Дамаївки, вона навіть здивувалася: як, невже зовсім? Їй сказали, що зовсім. Вона не заплакала, вона навіть не почувала, як їй заболіло – так пекуче заболіло. Вона пішла на Полтавський шлях і дивилась у той бік, на Полтаву. І пригадала липневу ніч і неясні дзвони із степу. Потім сіла на зрубаного дуба й дивилась на болото. Вітер носився по Комарівці – чіткий, колючий, жорстокий. І знову, як крізь сон, солодкі ночі й зорі в синім мареві. Але треба було щось думати. І надумала:

– Піду.

І пішла. Коли б вона читала «Кобзаря», вона б знала Катерину, але вона була неписьменна. Вона чула тільки про Київ, а що Мишко – ах, Мишко! Мишко!..

Увечері Оксана зібрала таке-сяке шмаття й вийшла за ворота. Сіріло, й дощу не було. Сунулись хмари невідомо куди, сунулись далеко-далеко – у далечинь. Чоботи грузли в багні, а навкруги голе поле й тиша. І ще мріяла про липневі світанки, про неясні дзвони із степу. Думала про великі міста і ще про щось незнайоме, таємне. Зрідка назустріч їй тягнулися підводи, із станції їхали. Коні пнулися і з великим напруженням витягали з багна вози. Люди підозріло оглядали її, оглядалися і ще раз оглядали. Проходили верстви, проходили й гони, а криві очі виразно, з сумом дивилися на мовчазні станційні вогні, що заблищали за могилами. На обличчі застигла скорботна, ледве помітна посмішка. Гетьманський ліс залишився далеко збоку, а вона дивилася на нього й згадувала Мишка і його жагучий шепіт на соломі. Знову налетіла темна хмара й забризкали сірі води. Повернулася – Комарівки не видно. Було тоскно й було радісно. Згадала газети, батькові

цигарки й подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні вогні наближалися. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити.

...Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів поїзд і зник в далині.

Оксана підходила до семафора.

КОЛОНІЇ, ВІЛЛИ...

Так от: єсть вілли, біля міста в кучерявих лісах засіли, і шосе до них гадючиться. Єсть вілли, єсть і колонії – дитячі. Вілли: спеці, їхні жінки відповідальні, взагалі – кваліфікація, цвіт. Ну...

– Ну, я цю гладку корову й близько не допустила б. Ганьба! Годуємо паразитів.

– Да, не порядки.

А вдруге вже друга на першу:

– Подумайте: їй одно місце на віллі, а вона цілу сем'ю притягла, ще й «друга дома» притягла... Безобразіє...

...Отара білорогих баранців посунула до сонця: то хмари, то небо за голубе поле... Ну...

І третя на другу:

– Сволоч! В городі одержує тринадцять пайок, ще й тут у три горла.

Їдять шоколад, п'ють каву, молоко – поправляються. Так живуть.

Синіє вечір – під'їжджають автомобілі. Тоді гості їдять і всі їдять.

...Слобожанські ліси й тракти і досі були тривожні. Ходять бандити по лісах. На віллах тихо тому. Купражили гультяї колись, літали по шосе мотори, кавалькади, й гомонів ліс від музики, гамір буржуйський, купецький ходив по корчах... Тепер тихо, тепер їдять...

...Колонії пішли далеко в ліси. От колонія, скажемо. Цвітуть діти, ростуть з молодняком дубовим, бронзові шиї, очі блищать, як спілі вишні після дощу. В колонії виховательки – тьотя Бася, соцвосниця... да...

Господарською частиною завідує Гіль. Гіль ходить і співає: «Ми смело в бой пайдьом за власть советов»... Цілий день співає. Соловей. Очі йому теж цвітуть, як спілі вишні після дощу. Звідки він – бородатий, мамулуватий? Хто його знає – революція родила. І він у свою матір конче закоханий – у революцію. Не знає нічого, крім цієї пісні, – і не треба.

- Та покиньте ви співати, - кричить Анфиса Павлівна, гладка, охайна - німецької породи.

Гіль зникає.

Є ще стара діва - Павлина Анфисівна, - так кажуть, так звуть, - це не так.

Ну, і так далі...

Тьотя Бася - фанатичка. Зустрічає незнайому жінку:

- Що ви читали з жіночої справи? Що? Бебеля «Женщина і соціалізм» не читали? Та невже?

Витягає «Женщину і соціалізм». Читає, слухачі тікають. Вона молиться на Коллонтай і Ліліну. А Анфиса Павлівна розказує анекдоти:

- Я вам по секрету. Цілий скандал був... Коллонтай кричить:

«Стерво! Тебе в публічний дом». А Ліліна як схопиться: «Ах ти розпусти! Тобі жалко, що я з Зінов'євим живу?» Ха! А вона ж молода, а та стара.

Павлина Анфисівна, як заходить сонце, іде до ставка, до купальні, роздягається, оглядає тіло й зітхає. Співає з натхненням: «Місяченьку блідолиций, за хмари швидше ти б сховався».

У ставку купається сонце - на ніч. Десь далеко залізниця, десь потяг далеко.

Б'ють корову в кошарі. Корова замукала й рогами - в землю. Пахне кізяками, парним молоком і свіжою кров'ю. Прибігла економка (це вілла):

- Када ви, наконець, убийте ейо?

- Та зараз.

- ...Та січас, - кричить економка і біжить - її покликано. Сидір чувається:

- От стерво! Жалко ій народного добра.

Микита не чувається:

- Нехай. Все одно вже сховав.

Здивований Сидір:

- Що?

- М'ясо!

- Те, що буде?... Тьху! От практикант!

Микита закурив цигарку.

Пахне зеленню, пахне кізяками.

Сидір умочив у цеберку ножа й перехрестився:

– Яке-небудь стерво, та ще й лізе. А спитати б тебе: де ти було, як ми власть завойовували? Ех! Одно слово – ех! Та й тільки.

Потім він ріже, але не мовчить.

– Більшовицька власть, щоб ти знала, не печериця печена. Це значить воля й свобода. Як ти набиваєш собі пельку, то й іншим не перешкоджай. О!

Микита хитає головою:

– Правильно!...Вони ріжуть корову.

В колонії сідають обідати. Виховательки, діти.

Анфиса Павлівна подивилась на Павлину Анфисівну та й подавилась. Павлина Анфисівна сама ж невинність: вона ж не знала, що Анфиса Павлівна дитячу котлету їла.

Анфиса Павлівна запивала водою:

– Хотіла попробувати... Павлина Анфисівна:

– Так, так...

...Приїздить до дітей якась мама. Виховательки люб'язно усміхаються.

– Ваша дитина прелесть, прямо удівительно.

Мама мліє...

...Набігає хмара літня, пахне дощем. Кричать галки, над деревами літаючи – перед громовицею...

...Тільки в тьоті Басі нема корзини, а в інших є. У корзинах – варення, котлети, білий хліб та інше...

...Навіщо?..

...До тьоті Басі приїхав знайомий. Було місячно, всі були над ставком. Місце гарне, поміщицьке: нагадує поміщиків. Знайомий сказав:

– Уся Україна повстанська, запорізька. Куди не глянь – усюди бандити. Мабуть, і за цими березами сидять, щоб вискочити, щоб перерізати всю колонію.

Павлина Анфисівна скрикнула:

– Ах!

Це вона кокетує. Всі це знають, не звертають уваги. Знайомий серйозничає:

- Чудний українець - то він флегматик не знає який, то він злодій з великого шляху... то він революціонер... Тьотя Бася захвилювалась:

- Що то є українець? Пролетар-революціонер.

Знайомий сперечався, тьотя Бася назвала його «соглашателем», лається ще; іде на терасу.

Анфиса Павлівна глибоко зітхає (їй спати хочеться) і теж іде в кімнату - коро́ва.

Павлина Анфисівна була задоволена, взяла під ручку знайомого й повела в садок однієї вілли.

Відтіля їх вигнано. Знайомий обурився.

- Як ви смієте! Ми ж тільки гуляємо!

- Іді, іді! Не розговарівай!..

Знайомий пообіцяв поскаржитись голові Вуцвику. А Павлина Анфисівна спитала:

- Ну, скажіть правду: ви ж не комуніст?

Він тричі побожився, що він комуніст, але вона йому не повірила.

...Громоваця не прийшла - пройшла. В лісі було тихо, між дерев ходив місяць і крапав срібне масло в гушавину.

Хтось ламав гілки в лісі - не людина, тріскало в лісі. Вилуплювались солов'ята, і соловей уже не співав, і солов'ї мовчали.

- ...Якби ви знали, яка це Анфиса Павлівна: жадна, не дай Господи. Годує дитину, а сама більш за дитину з'їсть: дитячу порцію.

...На якнайдалшій віллі сміялись. Підійшли до тераси, а за терасою тихенька пісня. Це надхнений Гіль.

...Тьотя Бася не обідала: її обід з'їв хтось.

Коли поодцвітали вишні (позривали ягоди), поналивались яблука. В яблуках мед, пасіка, бджоли, дід сивенький - смачно...

Летіли трутні по шосе.

...У віллі мешкають два тижні, три, місяць, а то й ціле літо. Одні виїзять, інші приїзять.

Хто приїздить, каже:

- По вулицях голод, а тут...

Через тиждень каже:

- Чому це сьогодні нема какао? Який же це дім відпочинку? Га?

...Пахне кізяками й парним молоком.

Ледве світає, Сидір запрягає коні й везе м'ясо до міста.

Насіли: де - хто.

- Захватіть оцього лантуха з яблуками.

- Що за лантух?

- Та оцей.

- Та це ж яблука казенні.

Його просять, він згоджується за двісті п'ятдесят від пуда. Накрив лантух свіжим м'ясом і закаляв у кров. (Кров і яблука, революція і кров...) Сидір покликав Микиту, й поїхали. Як виїхали з села - на місто селяни ідуть. Сидір кричить:

- Гей ти, шкапо селянська, не заступай дороги. Роздавлю! Кричать із воза:

- Не пан, звернеш і сам. То тільки земському звертали колись... Но-о!..

Почував Сидір потилицю й згодився:

- Та воно й правда.

Сіпнув за віжку - ліворуч...

...Підводилося сонце - червоне, заспане, невмите...

На вілли (мабуть, і в колонії) залітають амури: людське. Буває випадково, буває свідомо, під кущами, коли думає ліс, коли мовчить ліс, тільки тріщить у глибинах - дрібний звір ходить, буває в садках... А через дев'ять місяців вилуплюється дитина. Це гарно, природно, свіжо й людяно.

Залітають сюди й погані баци - невдачники з міста й дебютантки - балерини й третьорядні скрипники. Тут усе задовольняє. Усіх задовольняє.

Є і літній театр.

У суботу висіла афіша:

Грандіозний вечір. Участвують... etc.

...У неділю тьотя Бася кричала:

- Я не поведу дітей на цю буржуазну гниль!

Її не послухали й повели дітей. У дітей сьогодні цвіли очі, як спілі вишні після дощу. Кричало голубе небо, і були оплески гучні і сміх дитячий.

Діти задоволені, артисти «в ударі», небо кричить.

Кінчався вечір, заспівали «Інтернаціонал», і скрипник заграв. Тріснула струна в скрипника, й «Інтернаціонал» увірвався.

І розлігся дитячий регіт на весь ліс. Раптом вискочила з лісу тьотя Бася, бліда, схвильована.

– Як ви смієте! Як ви смієте глузувати?

Стояла біля артистів і махала кулаками. Її заспокоїли, вона – на сцену і плакала. Діти дивились на неї, витріщивши оченята, деякі теж плакали.

Ще з тьотею Басею була істерика, і її повели в колонію: скрипник (що увірвалась струна) і балерина.

Зодіаковий блиск видно весною, як заходить сонце, зодіаковий блиск видно і восени, коли сонце сходить.

Ранком жеврів зодіаковий блиск, ранком умирали чебреці, снились і пахли чебреці.

Ходили з вілли в колонію, з колонії на віллу. Вілли, колонії...

Легенький золотий сум.

...Чебреці, чебреці...

Анфиса Павлівна, Павлина Анфисівна посварились.

– До другої чистки не доживете, все одно викинуть! Анфиса Павлівна обурилась:

– Безпартейна! Глядіть, щоб знову в тюрму не попросили.

Приїздив ще знайомий: дитячі порції їв. Він був сумний – осінь. У городі взимку холодно й голодно.

...Колонії, вілли.

Павлина Анфисівна ще ходила в купальню, навіть роздягалась і дивилась на своє тіло. Але не купалась.

...Ставок думав золоту пісню:

«Ой пряду, пряду»... – Леонтович.

І минуло літо.

Глибокого часу-зажури колонії перевозили в місто. Засмутніли діти, засмутніли вілли. А Анфису Павлівну викинули з партії, і вона виїхала кудись. Із кущів вилізли бандити і, як вовки, скрадались до осель.

Павлина Анфисівна плакала – йшов тридцять п'ятий листопад.

Коли їхали по шосе, із корзинки випала "Женщина і соціалізм" – пом'ята, некрасива книжка.

Тьотя Бася хвилювалась: думала, що це хтось нарочито. Позад усіх ішов Гіль і співав:

– Ми смело в бой пайдьом..

Гудів ліс, падало листя – ішов листопад, прийшов листопад...А на віллах ще пахло кізяками і парним молоком.

...Стояли золоті ранки й зодіяковий блиск.

Із першої вілли Сидір кричав:

– Микито! Та йди-бо, бісова личинко! Бандите клятий!

Микита не озивався.

РЕДАКТОР КАРК

І Белий, і Блок, і Єсенін, і Клюев –

Росія, Росія, Росія моя.

Стоїть сторозтерзаний Київ

І двістірозіп'ятий я.

П.ТИЧИНА

Связан я узловыми дорогами,

На которых повесилась Русь,

На которых трактеры с острогами

Хоронили народную грусть.

В. АЛЕКСАНДРОВСКИЙ

I

На стола поклав бравнінга й на нього дивився тривожно – редактор Карк. Згадав: холодний ранок – 1905 року чи 1906, тоді гімназистом був; це було вчора: учитель, а потім учень, а потім їх ховали в той ранок, у холодний, і дні йшли сірі, сірі – мабуть, того холодний. Гімназіяльна церква й піп із жіночим обличчям. Повітове місто, болото, гуси, хмари й цвинтар на горі.

Кожний бравнінг має свою історію криваву і темну – у нас, на Україні, сьогодні: 3 березня року нашого п'ятого... а взагалі – 1922. Як довго як курс нашого карбованця, як товарний потяг у момент відступу в невідомість – і вогкий день, і на деревах жовті сльози, а біля дерев танок умирання – листя, а біля вокзалу метушаться сім'ї комуністів, а їх не беруть.

Дехто не встиг сісти, і їх ловили по селах... Мого товариша жінку зловили, а потім згвалтували, і вона стала дурненька.

Кожний бравнінг має свою історію: темну, як духовне нутро окремої особи...

Історія бравнінга така: ліс, дорога, втікачі, вороги, і хати, і дерева, і всім байдуже, вже дихати не можна, горять груди і згорають-згорають... Постріл... Темна історія. У буржуа відбирали бравнінги, і вони плакали, а потім у нас одбирали, і ми не плакали – не іронія! – а може, хто й плакав... Чого одну людину шкода, а до тисячі мертвих байдуже? Почуття колективізму нема – це не з «азбуки комунізму», перевірте!

Проте це не щоденник – це справжня сучасна новела.

Редактор Карк підвівся, ще раз тривожно подивився на бравнінга і вийшов.

II

Із тихої вулиці пішов на клекіт. Жевріло блакиттю. На північ ішли води – дощ. На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами вже зеленіло – теж ішло, і мріялось сонцем, за сонцем на Американський материк, тому – там океан, там велично й синьо.

Так: телеграфічні дроти узгір'ям і проходили на брудні квартали міста, там вони вище над будинки.

Так: після теплої зливи дротом котились краплі, зупинялись, звисали, а котрі налітали – вливались і падали на брук. Жевріло блакиттю.

Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне – забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари – чудово, воно ховає сьогодні в своїх завулках криваві легенди на сотні віків.

Зійшов на тротуар. Побігли трамваї з задумливим світлом: на фоні вечорового повітря електричні лампочки тьмяно-рожеві. Не хотілось знати, що трамваї біжать на край міста, що трамваї повертаються, що нема далі трамваїв, що далі важкі дороги й кістки замучених коней. А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Наприклад: на цій вулиці, на цім місці – тут тепер міщани проходять, провозять свині з околиці – гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами, умирали на автомобілі, коли барикади посувались на північ – інсургенти йшли на північ, а в проваллі раптово зацвіла Венера.

Редактор Карк дивився на вікна: там Чепіга й теж зацвіла. Йшла синя ніч і налягала на будинки, мабуть, заповнювала коридорне повітря – коридори довгі, темні – установ. А в міщанських домах тукали, мабуть, годинники. Тукали, одмірювали простори по культурних, некультурних віках, згадували революції, не знали революцій – народні бунти, селянські повстання, Хмельниччина, Павлюк, Трясило...

І дивився Карк на небо: там голуба безодня, там кінчається життя, а степи України теж голубі – асоціація з небом. Думав:

– Чого так вабить-гуди – там же смерть? Може, тому, що голуба?

Потім повертав додому. Біля цього магазина – тут тепер державний шоколад продають – одного зимового ранку він зустрів нову владу. Згадав, як шумувала Україна, хохол упертий чоловік, а може, тут десь проходив Сковорода Григорій Савич, великий український філософ, а тепер, кажуть, могила бур'яном поросла й бджоли не гудуть біля дупла, тільки пчілка іноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні знову.

Григорій Савич Сковорода – так російська інтелігенція любить:

Григорій Савич, Ніколай Романович, Владимир Ілліч, Тарас Григорович. І єсть. у цьому якась північна солодкість, упертість, і калужькі нетри, і Іван Калита, – і московська сила – велика велетенська, фатальна, від варязьких гостей іде. І нема тут вишневих садків – на вишнях у червні проростають зорі – і нема тут лунких дівочих пісень – далеких, край села, а то в заводському посольку, або коли з сапками йдуть, а навкруги їх зелено, а за ними з цукроварні ледве-ледве манячить у літні, ясні ночі дим.

Дим... Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях, задимилась у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали й упирались у небо димарі. І був огонь, і теж – велика велетенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла.

Коли Карк зійшов на місток, біля ліхтаря його зупинили.

– Пачістім!

Здивувався: уночі? Подивився на хлопчиська – очі благають. Поставив ногу на підставку, але згадав, що грошей нема. Пішов. І згадав, як багато тепер дітей на вулиці – з щітками, з цигарками, стільки бачив у Яссах чи в Бакеу, в Румунії – там багато кафешантанів, добрі скрипники, а в горах

ідять мамалигу, живуть із свиньми, там же носяться вітри, а збоку Карпатські й Трансільванські гори, снігові верхів'я... Коли в Румунії буде революція?

З Лопані дмухнуло вогкістю.

Лопань теж має свою історію: на березі багато калу й дохлі коні, а вчителі гімназії і досі ловлять удочками рибу й думають – про минулі дні, коли фунт білого хліба коштував три копійки, а півпляшки – двадцять чотири.

Лопань теж має свою історію – вона не знала революції, вона не бачила революції, біля неї проходять червоні крамарі, на ній теж зрідка появляються кайори. Розмова:

– Що за світла ніч, а на душі темно: нема простору. Чека. Госпуп. Ех ти, життя прокляте! Другий голос:

– Нічого. Сила за нами. Ха! Обиватель. А обиватель – хвиля, дев'ятий вал. Регулятор. Піднявся високо, ану-бо нижче! Не хочете? Себе винить. Ми теж дещо знаємо. Налетів обиватель – і човен поринув. Обиватель регулятор.

З Лопані дмухнуло вогкістю.

III

Мої любі читачі! – простий і зрозумілий лист. – Я боюсь, що ви мою новелу не дочитаєте до кінця. Ви в лабетах просвітянської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити то є творити. Да. Соловей – от як дерева здалека пухкі, а між дерев біліє, а біля дерева зарясніло – солов'ї не однаково співають, прислухайтесь. Свої Моцарти, Бетховени, чув і Лисенка – солов'я. Переспівувати – не творити, а мавпувати. І читач творець, не тільки я, не тільки ми – письменники. Я шукаю, і ви шукайте. Спершу від новаторів – і я теж – це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній – треба продумати, треба знати... Ах, зелені мої сни за далеким невимовним. Ах, моя молодість – на фабричних посьолках тебе залишив, заблукалає ти ніччю в шахтарських огнях, на степах запорізьких безмежних.

IV

Револьвер системи «бравнінг» не виходив із голови. Про бравнінг: Конан-Дойль добре знав звичайного читача: розв'язка і зав'язка, фабула, сюжет та інше. Шерлок Холмс. Не виходив із голови не тим, що його куплено в повстанця з банди Ангела, а тим, що він лежить у столі, а в кімнаті тихо,

домовинне, тим, що є «сьогодні» і нема «вчора» – далекого, несподіваного, великого, особливо на фоні «позавчора».

Карк зішов на площу й раптом обернувся: його покликано.

– Товаришу!

Дивиться: чоловік розкинув руки, немов повітря хапає.

І ще раз:

– Товаришу!

Відкіля цей голос?

Так, він знає цей голос, це сімнадцятого року, голос сімнадцятого року, голос молоді, бадьорі, червінкової революції, тривожної радості – може глибокої, може синьої, може це не голос, а сон з оточеного воротами героїчного Луганська.

І що ж: був сліпий, вийшов з лікарні – голодний, і радий, і світлий, як усі після хвороби. Він після тифу. І на нього дмухало бузково, ачеї ромашками, як дитині, що перший раз стала на ноги або заговорила.

Хотілось обняти сліпого, згадав сентиментальний роман, провів сліпого на тротуар – і тільки.

Той пішов.

– Товаришу, – і руками повітря ловить. Думав про радість сімнадцятого року. Пішов тривожний: стояли в очах січневі сніги, іржали десь повстанські коні – думав.

V

Живе редактор Карк близько міського парку, на тім краю, де сонце сходить і блимає в скалках сміття, – там вигін, там собаки, а вночі постріли на сполох – вартіві. Між іншим, відповідальності за газету жодної, відповідальний інший.

На квартиру прийшов випусковий.

– Entrez!

Редактор Карк завжди: entrez! Випусковий товариш Шкіц і суворий, і булий член ЦК есерів. Був на суді – виправдали, тепер щось знає. Поклав останню коректу до підпису.

Редактор Карк:

- Сідайте, прошу.

Шкіц дивиться на всіх трішки з презирством. І на Карка. Безумовно: одні не знають, що є ЦК, а другі - що він булий. Дивився поверх Каркової голови й стояв: Каркові з ним приємно, а коли згадував - неприємно: від ЦК дмухало чимсь величним, мов генерал-губернаторство. І прийшло чомусь в голову про величність. Хтось скаржився - їхати далеко: триста верстов. Не міг уявити: сьогодні за фунт хліба заплатив сто тисяч карбованців. За маленький шматок. Що ж триста? Мовчав. І Шкіц.

Потім Шкіц задохмурнів.

- Україна... Да... Прогавили - і пішла від нас. Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі. І ще суворіш:

- Ми не політики. Ми поети. Нема в нас і північної жорстокости. Ми романтики.

Редактор Карк:

- Велику французьку революцію поети робили.

Із злістю:

- Французи - нація. А ми без міста, в місті ми музлаї, роззявивши рота ходимо, а в установах революція і на селі революція. А втім, ми не французької вдачі, ми до німців скоріш. Може, вам дивно, а я кажу не дивно. Це ж у нас німець картопельку садить. Недарма наші культурники до Німеччини їздять. А німецької комерційності в нас і нема. І в цім наше лихо. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається і пліє на нас. Він теж романтик. Наш народ.

Редактор Карк слухав, і було боляче й тоскно. Дивився на той стіл, де лежав бравнінг, і було сіро, як у 1905 чи в 1906 році. Було:

- Центральна рада. Трудовий конгрес.

Випусковий взяв підписану коректу і в'яло промовив:

- До збачення.

Потім хвилину розглядав біля дверей статуетку - бюст якогось римського полководця. І Карк дивився на статуетку. Він приніс її з редакції: старовиною віяло. В його редакції виходила колись велика газета сімнадцятого року. Розповсюджувалось її по всій Україні... Ну, і від статуетки віяло.

Шкіц, зачиняючи двері, сказав:

- Римський полководець... Дивно.

А за дверима зідхнув.

Приходила ще хазяйка і покликала до себе. Із хазяйчиної кімнати видно дорогу й зоологічний сад. Дорога ховається на краю міста, і на ній пасуться по-провінційному гуси. Хазяйка підфарбовує щоки, дарма що стара. Унизу її спідниці – шмаття, а все-таки вона лермонтівська пані, з гусарів. У неї квартирує декілька чоловіка. Вона завжди незадоволена з будинкового податку. Говорить:

– З мене беруть податок, а я нічим не торгую. А тепер усі торгують. Або можна прожити не торгуючи?

І ще каже:

– У мене дочка хора, а їй не дають пайки. А тепер усі хорі мають одержувати пайки, бо тепер комунізм.

Це вона каже досить широко. Редактор Карк п'є в неї чай. За чаєм вона оповідає йому, як ховала фарфорові чашки від реквізицій – вони лежали у відомого лікаря внутрішніх хворіб, а в нього реквізицій не було.

Потім вона згадувала минуле. Із станції бігли степові гудки, і хазяйка ще говорила:

– Колись їздила в Крим... Вілла була. Горняшки були – багато. Під'їдемо фаетоном, а потяг уже шипить. Сядемо – гу! – і поїхали. Так гарно в купе колисає. їдемо, їдемо – і так без кінця. На віллу в Крим. Все за тобою біжить, як у кінематографі. А тебе колисає...

Думав: все це порожньо, а гарно; спогади за єгипетські сфінкси – для чого? А теж гарно.

Потім він підвівся – іти треба. Похитала головою:

– Ах, редакторе! Працюєте ви багато. Матвій Самійлович...

І замислилась. Матвій Самійлович її чоловік. Розстріляли за контрреволюцію. Це було три роки тому. Висів його портрет над її ліжком, а в рядок – Михайловський. Купила на базарі, казали, що Михайловський теж не з комуністами.

Коли Карк проходив вітальнею, біля вікна сиділа Нюся. На качалці: не ходить, ревматизм. Качалка із старими візерунками. Придивився – щось подібне до візантійських малюнків, а то взагалі по фарбопису якогось минуло століття. Століття – віки. А то нагадує чомусь якогось гетьмана.

Нюся покликала. Коли підійшов, подивилась ясно.

– Драстуйте! – і подала руку.

Рука тепла й м'яка, як його маленька подушка з лебединого пуху, що подарувала мама. Мама вмерла, а подушка нагадувала маму.

Налетіла на вікно сіра хмара, і стало волохато. Замріялось. Нюся казала:

– Чому це в голові два дні одбиває: губ-трамот! губ-трамот! Чому це слово? Ну, я не знаю. Чому це слово? Навіть уночі тривожить: знаєте – гупає й утрамбовує. І боляче. Навіщо?

Вечоріло.

Слухав, як десь прокричав півень.

Нюся:

– А на тім тижні думала про степи. Про махновщину. Довго-довго думала. І думала, що махновщина – то є трагедія інтелігенції Лівобережної України. Як ви гадаєте?

Подумав.

– Може.

Потім сів біля неї, а вона не говорила. Вона говорила краще, як Шкіц: тепло, по-жіночому. І хотілось погладити її руку. За вікном гуділо місто. Десь ще прокричав півень.

VI

Зауважте, як пишуть молоді українські письменники. Ви їх, мабуть, не знаєте, а їх треба знати, це ще в Шевченка написано. Є повір'я, що наші діди всі грали на сопілках, тим-то й мова така музична. Наші діди були чабани і виганяли товар на вигін по синій росі, а біля підбитого бурею дуба грали на сопілках. А от Рабіндранат Тагор теж народився в нетрях.

Так от, зауважте: вони родились в нетрях і заблукалися в нетрях. Це погано. Я виходжу на новий шлях, і мені радісно. Поперед мене горить зоря, як і колись горіла. Я її кладу в своє волосся – і вона горить інакше... Да...

VII

На подальшій розділі мій читач зупиниться й продумає те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати невідомими чебрецевими шляхами.

VIII

Для живої мислі читачевої.

IX

Мені хочеться говорити не на тему, і я говорю. Я хочу написати агітаційного листка. Історична справка: великій соціалістичній революції завжди бракувало на талановитих поетів-агітаторів, а халтурили всі, за гонорар. Як мені тяжко писати про халтуру, я дивлюсь у майбутнє, я звертаюсь до нащадків: заплуйте темну тінь моїх сучасників від халтури.

Це – риторика утилітарного походження. Ну і що ж. З Карком спільного – нічого, а з новелою – багато, з життям – теж багато.

Так от, революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Є ще пролетарська поезія, в українській літературі вона утворює добу, а може, епоху...

У мене, як на сеансі на користь голодних, в антрактах – «на користь». Між іншим – читайте оповідання на тему «голод» – це корисно.

...Про вічність твору: де тенденція – межа її, де рафінована художність. Я хочу, щоб твір мій був вічний і величний... Пролетарська поезія – не метелик... Яка загальна композиція моєї новели?... Важко торувати... твердий ґрунт, реп'яхи... Коли я вийду з літератури минулого?

Відчуваєте змагання мого класу! Мій клас – пролетаріат – по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

X

У редактора Карка очі як у Гаршина, а очі Гаршина писав Репін, а Репін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалось, що в очах Карка – степи. Крім того, вона часто читала Бельше, може, й тому степи.

Стояли ясні дні, і йшли ясні дні. За міськими левадами сторожили простори, і було просторо, а на душах темно. І на тих, і на других, і переможці, і переможені – а хто переміг? Це редактор Карк думає. Усі були похмурі, того й театри так повно заповнювала публіка... республіка... ха!.. – це редактор Карк думає.

На заняття ходив уже пізніш відповідального. Вчора зійшлись у кабінеті.

Відповідальний каже:

– Читали «Росію в імлі» Уельса? Хай тепер радіє: на вулицях весело – магазини всі одчинено.

Занозуватий чоловік – це видно, і нервовий – це теж видно. Йому повсякчас здається, що з нього глузують. Він лає інтелігенцію, але любить, коли йому кажуть:

– Та ви ж самі інтелігент!

Правда, замахає руками:

– Ізбави бог, ізбави бог!

Каркові він говорить:

– Про присутніх історія замовчує.

Карк інтелігент. Карк червоніє. Відповідальний іде.

В редакції не по собі. В конторі теж. Контора міститься в одній із кімнат другого поверху.

А там, де була контора, губпечать роздає газети.

І там нудно. Згадує, яке життя кипіло тут.

У конторі сидить машиністка, дочка бувшого власника цієї друкарні... (бувшого... тепер усі бувші і все бувше, і в цім глибінь вечірньої мислі...). Каркові шкода її, і він також ставиться до неї, як і до статуї римського полководця, – з повагою, і йому сумно, коли дивиться на неї. Здається, що вона, як і Нюся, вміє говорити, що і в неї такі м'які руки, як у Нюсі. Проте він до неї ніколи не говорить.

Редактор Карк любить сидіти в кімнаті коректорів, а в конторі ні. Тут так тихо, а внизу гуде машина. Голови нахилились над столами, Напруження. Навіть небо працює заглядає сюди: світлі-світлі плями на розісланий папір. Думає: і за триста літ така ж напруженість і байдужість до всього, що діється там.

...Шумить машина внизу.

Пішов знову в кабінет. Йому треба писати передмову. Не хочеться. Але він сідає й пише – треба. Потім згадав про губ-трамот, і в голові почало одбивати:

– Губ-трамот!

Потім він пішов додому.

І завтра він ходив додому, і багато днів ходив додому. Дивився: по верхів'ях парку з паровозобудівельного в задумі заходив десь дим, ішов за димом і думав про дим знову. По дорозі стрічав знайомих. Як от: у чумарці, із стьождою, він завжди все знає, улесливий, лагідний.

Він каже:

- Xi! хочете побачити радянський шлюб? Це інтересно. Справжній робітник, з тютюнової фабрики. І його батько робітник.

Входять у церкву. Улесливий метушиться, вказує на двох, що біля вівтаря стоять, - шлюб. Запевняє, що це робітник, що батько його робітник. А Карк думає, що улесливий, мабуть, бувший есер, мабуть, бувший есдек.

Курить ладан-дим. Церква завжди збирала націю - Кирило-Методіївські братчики, лаври - фортеці. Та от прийшла революція, і закуріло, і не стало церкви, і воскресла церква.

- Христос воскрес із мертвих!..

Пішов дощ.

До великодніх свят було сіро, холодно, першого (паски святили) заясніло, весело, тепло. І другого. Потім знову дощі. Віруючі думали, що це знамення, і Карк сьогодні трішки збентежений: бачив колись комету з хвостом, чогось тепер зелена, біля Оріону... Нащо комета? А земля одірветься-таки від сонця й полетить у провалля. І тоді будуть смішні революції й автокефалії. Буде тільки дим. Дим заповнить повітря, і буде первотвір.

- Христос воскрес із мертвих!..

У церкві співали мелодії з Леонтовича - кажуть, він загинув химерно однієї зеленої ночі, а це було взимку, а його композиції французькі діти співають, а в нас у церкві, з ладаном. Вийшов із церкви.

Виходило світло, виходило темно, і йшла за обрій, щоб більше не повернутися. Шуміли трамваї, часом давили людей, а на завтра об'ява:

Комендант міста наказує..

Колись Карк бачив, як авіомобіль задавив велосипедиста. Летіли обидва.

Що думав велосипедист? І уявив: Сиваш, тривожна ніч, море і 10 000. Махновщина по Сивашу на тачанках. Трагедія інтелігенції Лівобережної України...

...Нюся. Вона така лагідна, а візерунки нагадують гетьманщину.

Було сумно.

Вечорами сидів з Нюсею або ходив до відомого українського діяча - з боротьбістів - з рудою борідкою.

Слухав його плани за те, як утворити нову партію, - викинути «Р» з РКП, викинути «У» з КП (б) У, утворити єдину КП. Це фантазія, це романтика.

Український діяч ще видавав поганенького журналу й не міг його видавати - самоокупаємість сувору, а в нім не було німецького Духу.

І була лагідність і скорбота в сірих очах, і було м'яке тіло.

Фантазії розцвітали під блакитним небом.

Блакитне небо проточувалось на всі вулиці великого промислового міста.

XI

Зазеленіли міські садки. Виходили няньки й діти, і тут же бліді обличчя з вокзалу – невідомі, невідомо, в невідомість. І хотілось кохати і не хотілось кохати.

Редактор Карк виходив у зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев.

Тягнуло кудись, а на серці наростало слизьке, наростала злість на всіх. У редакції він не хотів стрічатись. Не говорив із відповідальним. Про що говорити?

Була й на нього злість. Росла. Торік думав: *parvenu*, а відповідальний ріс, і була вже злість. Образливо було за себе, за руду борідку, за тисячі розкиданих по Україні невідомих і близьких. А відповідальний ріс, знову лаяв інтелігенцію, і хотілось плюнути йому межі очі за його неправду, за його лицемір'я. Годинами стояв біля букініста, а недалеко бандурист набринькував про славу України.

Пішов до Нюсі. Нюся розказувала про козаччину, про боротьбу українського народу за своє визволення.

Тоді він говорив – суворий, ніби з борами говорив:

– Ні, Нюсю, я так не можу. Мені важко. Мене оточують люди, а хто вони? Про ймення замовчують. Я не можу жити, не можу творити. У нас жах – одні продаються, одні вискакують – темні, невідомі, *parvenu*. Бувші соціал-демократи метрополії беруть. Соціал-демократи!... Розумієте – в митрах соціал-демократи. Це – жах. Я не можу. Це – жах.

Нюся втішала, він заспокоювався, і вона знову говорила про козаччину, про Хмельниччину.

Редактор Карк:

– Мені сняться зелені сні – навкрути простори, а на мене лізуть гадюки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть.

Нюся:

– Покладіть на мої коліна голову.

Він клав, і вона пестила йому м'яке волосся.

Вона усміхалась:

– Губ-трамот! Губ-трамот!

І він усміхався хоро:

– Губ-трамот! Губ-трамот!

А потім він знову думав про бравнінг, і було тоскно, бо хотілось жити, руда борідка теж хоче жити – одірваний від життя із своїм журналом радянський автомат.

І було його шкода. А от варязька сила – велика, велетенська, напире, ще напире. І мовить руда борідка з сумом:

– Не придавіть зовсім!

...Підхопився. Хотілось вилятись, кріпко, цинічно, матюком. У голову лізли соціал-демократи в митрах... Простогнав:

– Ньюсю!

Вона одкинула руку, подивилась на його обличчя – воно було мертво. Сказала схвильовано:

– Ідіть випийте води!

Редактор Карк підвівся і, як хорий, пішов до дверей.

XII

Вогкий ґрунт притягує: вогкість на сонці. Майже щодня ходив у ярк і вбивав у легені вогкість. З ярка чути було далекий шум, у ярках блукало сонце. Знаєте, сонце вміє жити: ранком воно веселе, вдень – працювате, увечері – задумливе, коли за обрій відходить, а біля нього купчаться хмари, обгортають сонце; воно задумливе, як мудрець.

Удень бачив, як гурток дівчат біля акацій із сапками. Смішні в шумнім місті: у них такі ноги бронзові й м'язкі. Знаєте: ґрунт, рілля – пухко; тільки що важко пройшов плуг, а недалеко панський маєток, а десь збираються води, і зелина буйно б'ється вгору. Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини. Ах, як природа дивиться на машину! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після нічної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини – і все задумливо. А вгорі одне небо з зорями – і тільки. За заводським парканом тиша – ніч. Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя, і моя голова підпирає темно-синю височінь.

Редактор Карк заговорив до дівчат:

- Відкіля ви?

- Xi! xi! xi!

Але одна сміливо сказала:

- Що тобі, паничу? Подивись на себе: тобі жити два дні. Хіба тобі до дівчат? Здрігнув.

- Відкіля це ти знаєш?

- Знаю! Тепер усе пішло на комунію. Всі знаємо. І заспівала:

Ципльонк жареной, ципльонк вареной,

Ципльонк тоже хочіть жить.

Я не совецькой, я не кадецькой,

А я народной комісар.

І говорила:

- Бач, і той лізе в комісари - ципльонк.

- Да... - сказав і одійшов. Думав...

...Увечері бачив Шкіца. Дивно: почав одягатися краще, навіть надто. І комуністи одягаються краще, може, й не всі - неп.

Шкіц організовує трест і вже не говорить про Україну, тільки іноді мало.

Але він каже:

- Практика - річ велика. Це життєва пошлість, але й життєва мудрість. Треба жити. Так після пожежі: стоїш на руїнах - важко, бо смердить трішки й нагадує... та треба жити.

Карк нервово кинув:

- Після пожежі не смердить! Шкіц уперто заявив:

- Після пожежі маленький дим і... смердить.

І розійшлись.

Знову наростала злість. І на Шкіца. Був самотній, сунула непереможна стихія: степова пожежа... А потім буде дим. Крізь дим вирисовується дірка на чолі...

...Цілу ніч горів степ, бігли отари товару, ревли, і душно було в повітрі...

Так снилося.

XIII

Справа посувається до розв'язки. Як ви гадаєте, чим закінчиться новела? Американці не читають творів із нещасним кінцем, слов'яни навпаки – така вдача в тих і других. Я буду широко казати: я сам не знаю, чим закінчиться вона.

Проте над новелою я працював чимало. Я нарочито не знаю, чим вона закінчиться.

Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому. Все-таки новелу мою дочитайте – цікаво, до чого я прийду?

XIV

Уривок із мого щоденника. Міркую про сучасну українську белетристику. Думаю так: іде доба романтизму. Хто цього не розуміє, багато втратить. Реалізм прийде, коли з робфаків вийдуть тисячі, натуралізм – коли конче запаскудимо життя.

XV

В новелі два головні типи: Карк і Шкіц. Я хотів, щоб Нюся покохала Карка, а Шкіц Нюсю. Вони не покохали, і не треба. Проте не можна в кожній новелі про кохання – як ви гадаєте?

XVI

Навіщо стільки розділів?

Така психологія творчого інтелекту: дати якомога більш навіть тоді, коли не можна.

XVII

Ранком заявив відповідальному, щоб підшукав йому заступника.

Спокійно:

- Добре.

Чуття казало:

- Тепер багато знайдеться.

Стрічав руду борідку - це не відповідальний. Хазяйка стала суворіша. Шкіц у тресті заправило. Каже:

- Практика - велика річ, хоч і життєва пошлість.

Тільки Нюся. А хазяйка стала ще нахабніша.

Не знав, що буде далі, і не цікавився. Без посади? Добре. Далі. Однаковісінько.

Ішов міський вечір: фаркали ліхтарі, шумувало на тротуарах, а брук - тихше.

Сидів проти Нюсі. Нюся не говорила про Хмельниччину - дивно.

З вікна видно третину міста - з другого поверху. Місто загадкове, надмірне. Уносить ген-ген: чогось згадуються лицарські часи в Німеччині, потім бараки з тифозними - тифозні залишились, а вороги прийшли. Тифозні в гарячці, а палати сумні. І думають палати велику народну думу: де правда?

...Ішов міський вечір, фаркали люкси, шумувало на тротуарах, а брук - тихше...

- А я вам хочу ще сказати.

Це Нюся.

Карк:

- Говоріть.

- Не думаєте ви, що на Волині й сьогодні ліс шумить? Я гадаю, що шумить. Я в цей момент на Волині.

...Як і завжди в тиху погоду, струмками відходив за обрій дим - над вечором, над містом.

Редактор Карк:

- А я от: Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя. І я згадую тільки, що це була житниця.

На столі стояли фарфорові чашки. Це ті, що лікар ховав.

Карк згадав: український мужик ніколи не бачив фарфорових чашок, а потім він пішов у повстанці – і бачив чашки. Але він не пив з тих чашок – йому ніколи. Український мужик і на заводі – він усюди український. Буває він пролетар – таких багато. Він більшовик і вміє умирати.

Це було в листопаді. Український мужик біг обідраний і темний, з гарячими очима, з порожніми руками на багнети – чимало їх бігло. Вони уміли умирати. Тоді вітер носився з листям. Було й так: приїздили до нього, ставили його до стінки розстрілювати. А він казав:

– Простіть, господа... чи то пак, як вас...

Було ще й у ярках – ярки багато знають...

Я: на те революція, на те боротьба.

Він, редактор Карк:

– А все-таки вклоняюсь тобі, мій героїчний народі! Твоею кров'ю ми окропили три чверти пройденої нами путі до соціалізму. Почалося з волинців та ізмаїльців у Петрограді; продовжується в посольках Донеччини, в шахтах і на тихих чебрецевих ланах.

Так от. Карк казав:

– Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?

Нюся підвела очі, подивилась на Карка й узяла його руку. Вона сказала:

– Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну Святого Бога, за неї душу погублю.

...Було тихо. Вулицею пролетіла прольотка. Карк схилив голову: – Нас не зрозуміють: як погубити?

...Було тихо.

Нюся заговорила ледве чутно:

– Моя мама рада, що нема вибухів, а я не рада. Свідомістю моеї мами життя керує, а моею ні. Чого це? Я вночі прокидаюсь і прислухаюсь, і мені здається, що я в оселях і там громи. Потім гайдамащина, махновські рейди, тачанки, а над ними я горлицею. Як мені хочеться бути горлицею! У нас у маетку був байрак, і там реп'яхи. Коли підходила до них, відтіля пурхали горлиці й летіли до лісу. Потім до нас прийшли селяни, лаяли нас, і ми поїхали в місто.

Карк підвівся й нервово заходив по кімнаті. Пішов до вікна. Вбрав у груди свіже повітря. На першому поверсі грали на піаніно щось стародавнє, далеке. Було в голові: чия музика? Верді? Стукало в голову:

– Ала-верди! Ала-верди!

І ще:

– Губ-трамот! Ала-верди!

Нюся покликала:

– Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

– Не знаю, я дивлюся вгору – там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почуваю. Налетить вітер, розвіє його – я про дим – і нічого не буде. Загориться будинок, і довго на всю вулицю йде дух. Тоді буває тоскно.

Нюся:

– Все так, все дим! Я бачила вчора книжечку, червона, для молоді, про козаччину. Малюнки там. Один малюнок: козаки на морі – величний малюнок. Над ними буревісники, над ними в хмарах сховано блукають бурі. Під ними морська безодня. Це символ безумства хоробрих. І от під малюнком напис: «Козаки впливають грабувати турецькі міста». І текст відповідний... Може, й козаччина через сто літ буде дим...

Карк зблід і схопився з канапи. Але не повірив тому, що хотілось. І було тоскно.

Карк пішов у свою кімнату, сів біля столу, в якому був бравнінг.

Так просидів до трьох годин ночі.

...Близько вікна пролетіла пташина, гасли зорі. На міській башті загорівся циферблат.

XVIII

Новелу скінчено... Що? Так, скінчено...

...Велике промислове місто, велике, але не величне: забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки...

...А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Нарешті коментарій і дієві особи:

1. Автор.

2. Читач.

Читац. Послухай, шановний авторе, де ж твое авторське обличчя?

Автор. Любий мій читачу, це ж Карків щоденник (для того: розкрити природу типа), і тільки зрідка проривався я.

Читац. Ну, а хто ж ти, шановний авторе?

Автор. Милий мій читачу, редактор Карк думає, що я – parvenu.

Читац став біля вікна і замислився.

Автор. По-мойому, я виконав своє завдання. Га?

Читац мовчав.

У кімнату влетів запашний вітер.

У далекій кузні співали молотки.

За вікном стояв город у вечоровій задумі.

А на горизонті відходило шосе в степову бур'янову безвість.

КІТ У ЧОБОТЯХ

I

Отже, про глухе слово: Гапка – глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то – глухо.

А от гаптувати – це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований – запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах – трави, коли йде з них дух біля плавневої осоки.

Гапка – це глухо. Ми її: товариш Жучок.

I личить.

...От вона:

Це тип: «кіт у чоботях»? Знаєте малюнки за дитинства: «кіт у чоботях»? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як ненечина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір у червінцях осени.

«Кіт у чоботях» – це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

– Відкіля вони вийшли – товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях».

...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли – це Жовтнева тайна. ...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота в чоботях».! Відкіля прийшов, туди й зник.

...Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

«Кіт у чоботях» – це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі васильковий сум. ?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреньким муралам. Я дуже хочу, але –

– Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба, щоб був –

– Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн «коту в чоботях», щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки? Хіба я створю гімн?

От іі одіж:

– Блюза, спідничка (зимом стара шинеля), капелюшок, чоботи. Блюза колір «хакі», без гудзиків, колір «хакі» – це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти – де колір «хакі».

Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зітхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

– На весь світ!

Спідничка теж «хакі», а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж «хакі». Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором «хакі», тому й сорочка була зелена – тіні з бур'янів упали на сорочку.

От.

– Капелюшок... а на ній п'ятикутна зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова – не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті –

– чоботи.

Ну, тут ясно: подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім – про неї...

...Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно – жучок.

А втім, це не важно...

...Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі –

– теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь – то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс – головка від цвяшка: кирпатенький («Кирпик!» – казали й так, поза очі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: «кіт у чоботях».

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї – уривок правди, бо вся правда

– то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від "кота в чоботях" – загальноновизнаних подвигів, красивих рухів –

– іще багато чого.

Це даремно.

Ми з товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде: у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтеся до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок – це тільки «кіт у чоботях» із жвавими рухами, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне соняшну вагу, щоб висушити болото...

А яке – ви самі знаєте.

І тільки.

А зав'язки – розв'язки так від мене й не дочекається.

Бо зав'язка – Жовтень, а розв'язка – соняшний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка в гітарних поетів... От: «Вони поцілувались, кінець», або "О моя Дульсінее! Всаджу собі оцей чингал... Умирає..."

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги є, але вони не наші...

– А чиі?

– Ви подумайте!

Так от. Це не роман – це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

II

В цьому розділі я оповідаю про невеликий подвиг...

– А чий? Ви подумайте!..

...Зима, фуга, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця, й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик борсається в депо: і тут – у депо, і там – у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігати сюди розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми ідемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

– Товаришу Жучок!

Так, і товариш Жучок!

...А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте й ніколи не визнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда – то ціла революція.

...На кожній станції тільки й чути:

– Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

– Стоп!

– Що таке?

– Нема палива.

Товариші! Всеросійская кочегарка в небезпеці!

Д'ех, яблучко, кудатішся,
Попадьох до Краснова – не воротішся.

І раптом:

Ой на горі та жінці жнуть.

– ...Ей, ви, хохли! Чого завили? Буде панахидити – і так сумно.

...Степ. Фуга. Бурани й ще бурани.

– ...Ефто п'ятою вагон – антінаціональної. І скажу я тобі, братця, про народи. Латиш – ефто тіш, смірної народ, мудрай; оврей – тож нічяво. Ходя – катаяць аль тутарін – суварай і вернай народ. А вот ефтог хахол – паняхіда: как завоя про поля аль про девчину – тякай!

...Степ. Фуга. І рейки – рейки.

– Козаки!

– Козаки!

– Де? Що? Як?

– Хто паніку робить? Сволочі!

Вискакують сотні «наганів», «бравнінгів», «гвинтівок».

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набої, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то – козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

...Довго білі широкі поля. Довго паровик не приходить. Нарешті приходить. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

...Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані вагони:

...«Поїзд генерала (ім'ярек)».

...Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

...Товариш Жучок дістала палива. А дістає так:

– Тьотю, дайте оцю паличку.

– Що?

– Дайте оцю паличку.

– Бери.

Взяла.

– А може, ще дасте?

Подивиться "тьотя":

...Жучок: "кіт у чоботях".

Іще дає.

...Товариш Жучок заливається:

– Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто – жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою! Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях».

...Тріщить чавунна пічка – паливо. За вагоном летить, вие дика fuga.

Їдемо на Кубань.

- ...Отак... не так. (Це товариш Жучок).

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону - може, я, може, хто інший, може, всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

- Дурня нічого валяти. Думаєш, як прийдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка - і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии.

...Іноді ми їй кажемо:

- Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожирувати?

Тоді ми чуємо:

- Дзуськи!

Ми регочемось, бо знаємо, що не всім «дзуськи»! - у нас є молодий «пареньок» - так зветься, так звемо: «пареньок». Він теж кирпатенький, і ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

...Ну, то їхнє діло.

...Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли. Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

- Чи не скінчила ти, бува, гімназію? - сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

- Гімназію? Гімназія для панів. А для нас - дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

- Це паходной Ленін...

- Да руки порепані.

...А за вікном стояла туга, і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

...Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дріт, а завжди:

- Д'ех! Революція - так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг, як воли, і раптом:

– Стоп!

– Що таке?

– Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику фугу, у дикий німий степ.

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли потяг зупинявся на станції «на неопредельонное время», товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагона невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

Плакати! Плакати! Плакати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плакати! Плакати! Плакати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Плакати! Плакати! Плакати!

Німці, поляки, петлюрівці – ще, ще, ще...

Колчак. Юденіч. Денікін – ще, ще, ще...

Плакати! Плакати! Плакати!

Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може, це було вчора, може, позавчора, а може, промайнуло двісті літ?

Коли це було?... А може, це васильковий сон?

- Не знаю!

І от - літо, степове літо. Це степи біля Дніпра - недалеко Дніпро.

...Тепер ночі в літніх степах.

Це так чудово, так каламутної

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ уночі. А то б я його так замалював - їй-право!

...Я приїхав.

На третій день одержую записку:

«Товаріш, ви, кажеться, приїхали ще в п'ятницю. Препрошую негайно зареєструватися в ячійці».

Кажу:

- Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

- Тебе дивує записка? «Это чепуха». От ти ще понюхаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

- Що за дискусія?

- Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

...Я пішов.

- Де кімната ком'ячійки?

- Он!

Входжу.

Дивлюсь – щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж «кіт у чоботях».

Ото штука!

– Ви секретар ком'ячейки?

– Я...

– Вас, здається, товариш Жучок?

– Так.

– Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але вперше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

...Ясно: минуло стільки часу. Товариш Жучок дочитала – прочитала «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии. І тільки.

А інше так просто: ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції і, може, й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає й пише:

«Предлагаю немедленно зарегистрироваться...»

Одне слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче що минуло так багато часу, а «кіт у чоботях» і тоді вже був –

– «Паходной Ленін...»

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна – «Паходной Ленін» – таке ж іноді було суворе й жакне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

– Товаришу! І вам не соромно?

– Дозвольте... я ж... ій-право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

– Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

«Товариш такой-то в таком-то месяце пропустил столько-то собраний. Получил выговор от секретаря ком'ячейки с предупреждением винести его недисциплинованность на обсуждение обществен-ного мнения партии посредством партийного суда на предмет перевода в кандидаты ілі окончательного ісключенія із наших комуністических рядов.

Подпись».

Точка.

Коротко.

Ясно.

І трішки того... ніяково.

...Звичайно, як і тоді (тоді – в дикім степу), на ній колір "хакі", бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором "хакі". Як і тоді: величезні чоботи не на ногу. Як і тоді.

– Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик – голівка від цвяшка: кирпиченький.

...Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, замріяні – літні степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики тривожили наш тил. А з півдня навідав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої Російської імперії.

А от дискусія (в печінках сидить!).

Є ходяча фраза: треба бути начеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

– Дискусія – це бути начеку, щоб не потрапити в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

– Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

– О-ох! У печінках вона сидить! (Це, звичайно, не вголос).

– Товаришу! Дайте мені на хвилину «Азбуку комунізма».

– Ах, не мешайте, товариш. От я і забил: как это? Фу, чорт. Значіт, капіталізм імеет трі признака: найомний труд... найомний труд... найомний труд...

Хтось підказує:

- Монополізація стредств проіздводства. І...

- І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

...А от на другім краю:

- Комедія! Как все заволновалісь. Товарищ Ларіков, неужелі ви не волнуетесь? Не верю. Не поверю, чтоб ви всьо знали. Це до одного з тих, що все знають:

- Ну от, еслі ви всьо знаете, скажіте: когда Тьер разбіл великую французскую комуну - в 71 ілі в 48 году. А? От скажіте.

- А ви, товарищ Молодочков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что ви не знаете. І тогда я вам скажу.

Молодчіков червоніє, і я червонію, і багато з нас червоніє, бо більшість із нас - це ті, що нічого не знають, але цього ні в якім разі не скажуть.

- Це ж дурниці - ці дискусії, наче ми шкільники.

- І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Не достає ще екзамена з інспектором. Іще чути:

- Да, наконец, дайте мне на мінуту «Азбуку комунізма»).

- Фу, чорт, снова забил. Капіталізм імеет трі прізнака: монополізація проіздводства... монополізація проіздводства...

- От бачите, все ж одно не знаете.

- Ах, оставьте меня, товарищ...

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх), - громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі - кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може, ворожа кавалерія, може, рейд.

І хтось тихенько за травами - «може, завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крови».

Але те забувається.

...Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

- Ну, товаришу Бойко, все-таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано історичний матеріалізм? Ви як думаете?

- Дозвольте, товаришу голова, я, собственно, слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

– Як голова нічого не дозволяю, а як товариш прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді бувало навіть дурно). А все це називалось дискусія. Товариш Жучок казала:

– Дзуськи! Не так. Ану ви, товаришу Молодчиков?

Вона рішуче входила в роль педагога.

А ми бісились, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу кухарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки – на «кота в чоботях».

...Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштовувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

– Геть сем'ю!

– Хай живе холоста жінчина!

А для плодючої жінчини казали:

– Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д., й т. інш.

– ...Товаришу Жучок, можна двох любити?

– Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й "воздержуюсь".

Так от –

– багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спішити на партзібрання, бо там –

– товариш Жучок N 2, а це значить... проте коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

Вона написала так:

«Товаришу Миколо (це до мене, Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже в Таращанському полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю, у вас – самолюбство, але в нас – темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два-три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом. Жучок».

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачимось.

Побачились от де.

Уявіть – порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви.

Це бурса революції.

...Було зоряно, а потім стало темно – пройшли хмари.

...Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути.

Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

– Товаришу, не мішайте спати!

...Мовчанка.

Мжичка тихо, одноманітно біла у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву – іти на Москву, на північ від ворожих рейдів.

– Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

...Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

– Ходіте!

Я здивовано подивився на неї.

...Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

– Ви плакали?

– Так!..

І засміялась:

– Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взнав, що товариш Жучок, хоч і жучок, і «кіт у чоботях», але і їй буває сумно й буває не буває:

- Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже було байстря і це невеличке байстря –

- повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко. Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козака помста.

...Я згадав сніговий степ.

...Ішла мжичка.

...Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг – це без сумніву. А чий? –

- Ви подумайте.

...Товариш Жучок N 2,

N 3, N 4,

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок N 1 нема.

Зник «кіт у чоботях» у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

...Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке – ви знаєте.

Так:

- піп охрестив Гапка (глухе слово, а от гаптувати – вишивати золотом або сріблом – це яскраво).

Ми назвали –

- товариш Жучок.

А історія назве –

- «кіт у чоботях».

Кіт у чоботях – тип. Точка. Коротко. Ясно.

Все.

ЮРКО

На Донеччині - завод.

Уночі над заводом темно й недосяжно думає небо. Проливається на небо золото золотого шлаку - тоді в посьолку сниться...

На нічній зміні були: Остап, Юрко. Юрко: гори Юри (Швайцарія), юрта, за юртою тайга - холодна, в снігах: бори, бори, і нема ім краю.

Був Перекоп; а після Перекопу Юрко сказав:

- Або в завод, або за кордон революцію робити.

Послали в завод.

Уночі над заводом, мабуть, проходять хмари; коли з півночі - відходять до моря, коли зі сходу - на запорізький степ.

...Цех. Вийшли. Пізно.

Мовчазно шуміли машини в таємнім напруженні. Зникали постаті за машинами: носили залізо. З гасом стояв дух заводської ночі - глибокої, як море біля японського берега.

Ішли: Юрко, Остап - люди однакові, люди різні. (Проходили дні - холодні й теплі, близькі, далекі... люди однакові, люди різні).

Над посьолком люкс, над заводом ніч. Що думає ніч?

Остап брав великі кроки, Юрко відставав. Дивився на саженну постать Остапову...

- ...Так, як почнеш шукати правди, то, гляди, і залізеш у кривду. А чоловік я темний, хоч і пролетаріат. Ну, а Наталка хай ходить до вас, я нічого не імю. Лиш би не в шалапути, не люблю я їх: по-свинячому шукають правди, богородиць наробляють - один розбрат.

...Одчинить двері Наталка, трішки заспана, теплий жіночий дух від неї. У неї ноги трішки колесом і, як у молоденької дівчини, зітхання.

- ...Був я в партизанах. Ще з Махном ходив, а що до чого й досі не добрав. Така вже вдача: як вип'ю пляшку, то й за власть совітів. Більшовиків подавай - і квит.

Юркові було образливо, а Остап говорив:

- Мое яке діло; хтось добере - нас чимало. А Наталка хай у ячейку ходить, я нічого не імію.

Болото закумало ніч. Де болото? То - жаби.

Коли увійшли в двері, Наталка в одній сорочці зустріла. Спитала:

- Товаришу Юрко! Що це таке - емісія? А потім: що це таке - девальвація?

- Ти краще постіль постели, - сказав Остап. А Наталка постіль стелила й уже з сумом:

- Мабуть, довго вчитися нам: революція наша, а слова не наші...Роздягались, говорили. Потім Наталка увійшла в Юркову кімнату, білою плямою стала край столу.

- Я забула зачинити вікно.

- Зачиніть.

Вона мовчки вийшла. Юрко думав про неї. Боліли плечі, боліла спина - цілий день носив рейки.

Без революції, коли нема творчости, життя тече нудно, одноманітно (або, або: дух творчости, дух руйнування). Живе в посьолку багато людей. Багато з них творять, багато - так.

Ранком, коли пролетять тьмяні одуди світанку, гудок. Один, два, три. Наталка будить і чоловіка, і Юрка. Остап іде раніш, Юрко - потім. (Потім): кидається до дверей. Наталка зупиняє.

- ...Що?

- Підждіть, я вам сніданок загорну, все одно запізнились...А то підставляє під його обличчя дзеркало.

- Гарний?

Він знає, що все обличчя в сажі. Йому ніяково: чотири дні лягав не роздягаючись. Не вмивався.

- Ех, Наталю!

Він зітхнув, але зачепити її не відважився. Поспішає через сонний посьолок. Повз Торця парує, а далі парує в степу: тоскно дивитись на степ, де мріє далина. Наталка дивиться синьо, так буває не часто, так дивляться не всі.

І все-таки Юрко звичайнісінька людина, хоч і комуніст (це не Америка, але істина, здорова логіка). Уже проклинав завод - важко, а коли приходив додому, уперто думав про Наталку.

Тече життєва ріка одноманітно, глухо перекликаючись в осоках (зелене баговиння в громовицю глибоко сидить у воді, і йому не страшно).

Єсть заводський клуб. Улаштовували вистави – заводська молодь (заводська молодь у футбол і лян-теніс грає). Сьогодні улаштували таку – на диво. Сам робітник написав: і рай був, і пекло було. Виступали (як треба) промовці: один доповідач, а решта – так, свої, заводські.

Одному кричали:

– Та ти, Юхиме, мабуть, злізь, не шкандаль нашої фірми. Юхим не слухав і все-таки договорив. І все-таки закруглив. Були оплески. Закінчив «уроку».

Хтось ударив по халяві й із задоволенням зазначив:

– Хоч свійський, та хитрий... Щоб тебе дощем намочило!..

Остап, Юрко, Наталка – теж на виставі. Остап теж сказав:

– От тобі й революція: і не видно її, і видно її. Як ота благодать з неба: щось, десь, а в руки не візьмеш, мов ужак вислизне.

Наталка сиділа поруч Юрка. Її тіло торкалось його тіла, і йому було гарно. І спитала Наталка:

– А що це таке, що й капітал Маркса, і «Нива» Маркса: директорша колись виписувала?

Юрко сказав Наталці, і зраділа вона:

– А я оце два дні думаю: як же це так, що і в буржуїв був Маркс, і в нас Маркс. Невже одурили Леніна?

Прийшов... антракт. Після вечора були танки. Юрко позіхав.

Заводський паркан перстеніє мармурове: сіверко, димно, похмуро. Вийдеш за ворота – жовтява безпорядність ланів. Заглядають, відбігають назад.

Ах, давно це було, за молодости молоді, коли юні дзвони юність молоду дзвонили...

...Кричали, кричали «кукушки», стукали, стукали молотки за брамою, а назад нема вороття.

...Посьолок забайрачився у вітах.

До заводу ходять через залізницю – доріжка така, вторована, повз Торця – ріка така: фабрично-заводська, ховається в степах.

Ходив Юрко. А до Юрка приходили комітетчики, секретарі. Казали, що не так лекції читає, що доба епізодичних пройшла. Юрко згоджувався, а десь на споді своєї душі запитував, а ви звідки знаєте? Фамільярно похлопували його по спині, а йому було чогось неприємно. Таранкувати, мамулувати, "типичні сурйози", але вони вважали себе за справжніх представників пролетаріату.

...І сказав Остап із кутка:

- Все це гарно, а ще б краще було, коли б хто з вас хоч півпляшки дістав.

Голова фабзавкому примружив око:

- І справді, хлопці, чи не випити?

Юрко запротестував. Тоді підійшли всі й стали його уламувати.

- Пий, та не пропивай розуму, - сказав секретар.

І Наталка підійшла:

- Та що це ви, Юрко! Невже ми в черниці приписалися? Хіба таки Троцький не п'є?

Він хотів сказати, що не п'є, але подумав, що йому однаковісінько не повірять: «він же з ним не живе».

...Вийшли в садок, горіли зорі, текли потоки, зоряні: аероліти.

...Випили небагато (більш не було) і закінчили. Говорили.

- ...От тепер і я скажу: подавай мені більшовицьку владу, а хочеш, то й у саму ком'ячейку записуй.

Наталка сіла біля Остапа.

- Що в п'яного на язиці, то у тверезого на думці. Товаришу Юрко, запишіть його в ячейку.

Наталка говорила щиро, і обличчя її було світле, як винне повітря восени - ранньої.

...Над заводом знову думало небо - темно, недосяжно.

Секретар сказав:

- Плюю на всіх і вся. Моя влада, і баста!

Його спитали:

- А я?

- І твоя.

- А я?

- І твоя.

Наталка взяла за руку Юрка:

- І їхня?

Всі подивились і подумали, а секретар кинув:

– Це гість.

А Остап п'яно й нахабно засміявся:

– Це той, як його... як ото мітинг був... – попутчик. Ха... ха...

Юрко спалахував, а всі зареготали, а секретар похвалив:

– Нічого, хоч попутчик, зате дорогий, – і похлопав Юрка по спині.

...Зорі зазорили все небо. Було тихо, а на залізниці кричав паровик.

Сьогодні возив рейки вагонеткою Юрко, з вальцювального цеху.

...Залізо співало. Надворі дніло, верещали молотки. В гострих лезах тонкого упаду Юркові тихі спогади.

«...Попутчик... так...»

Бантини, бетонні крокви й залізне, кам'яне – ми. Ми – король землі. Ми той, що в скажено-рухомому танці машини керує огняною електричною вагою – непереможною, всесильною.

«Отче наш, електричної системи віку, да буде твоя непохитна воля там – на землі, як тут – у заводі».

...У вальцювальному цеху кипіло штавбування нагартованих шматків. По підлозі вогняні гадюки плазували з дріб'язким сміхом.

«Попутчик... так...»

Юрко відпочивав, Остап стояв біля розпаленої печі. В руках важка крицева жердина... Крізь щілини проточувались огняні язики, бурхотала біла курява нагартованого кубла. Стогнала – на зовнішнє повітря.

Остапові м'язи залізні, спругові. Він крикнув:

– Е-ех!

Стукнув (енергійно) по землі жердиною і ще:

– Подавай! Подавай!

Підкотилась одноколеска до печі, щільно притулилась, як дитина до матеріної спідниці. Остап із силою одкинув дверцята й зашилив у пашу жердину.

І була біла курява, а в ній казковий велетень – Остап. Він боровся з огнем і знову крикнув:

– Держи!

Раптом полилась біла маса, і бурухнувся нагартований опецьок.

– Гата!

«Попутчик... так...»

Юрко дивився на це не вперше.

Нудить під серцем – так завжди.

Довгі дні цілого року, тиха лютість, спругова Остапова сила. Підійшов.

– Закуримо?

– Давайте!

Помовчали. Говорив Остап:

– Ну що? Сказали в ячейці, що Наталка пила?

Здвигнув плечима Юрко.

Мовчали...

Вони були люди різні, люди однакові.

...Залізо співало...

Люди жили не тільки в заводі – і за заводом. Люди – не воли. Ходила Наталка, ходив і Остап: «гуляти»; Юрко майже не ходив.

(Я думаю про кінець етюду. Як жили інші – про це в другий раз).

...Блимали червневі зоряниці – це зорі. Палав краєвид – за вечором. Було душно. Заводська молодь уїдливо домогалась, щоб Юрко читав їм лекції. Він говорив, що не має часу, а вони знову приходили й знову домогались.

Остап пішов у трактор (знову був трактор): прийшли о шостій ранку з заводу.

У кімнаті був він, Юрко і Наталка – червона, горіли очі. Підвела очі від книги.

...Гарно...

– Вам подобається книга?

– Мені подобається книга.

– Він подумав і взяв її за руку.

– Гарно?

- Гарно.

Він сів біля неї:

- Гарно?

...Були останні дні червня, запашні, в садку куделів цвіт, летів.

Зацвіла метелиця - літні курделі.

Держав її руку, вона знизилася в її.

Він зрозумів, і йому забилося серце.

...Проходила літня метелиця, а в кінематографії грала музика - міщанський мотив: присмерк, будні, зажури, як до революції.

Пересипались дні, пересипались тижні: у кошику часу - сині ночі, далекі зорі, рожеві дороги, бузкові ранки.

І прийшла неділя. Наталка сказала:

- Ходіть на берег Торця.

(Остап пішов до фабзавкому).

Юрко:

- Ходіть!

Сказав просто, було не просто.

Пішли левадою. Наталка сьогодні надто весела, сміялась, і стан її манливо колихався. Була, як і завжди, босоніж, а тому, проходячи повз колючок або кропиви, вона раз у раз голосно скрикувала. А коли вони зішли на стерню, Наталка сіла на землю й рішуче заявила:

- Я далі не піду.

Юрко сказав:

- Ходіть, товаришко.

Наталка сказала:

- Не піду! Не піду!

Він знав, чого вона хоче, і з незадоволенням кинув:

- Я не Остап, у мене бичачої сили нема.

Тоді вона підхопилася:

- Остап! Остап! Остап!

Поперед них промайнула стьожа срібно-лускової ріки. Підбігли до верби, що самотньо на березі Торця стояла. Сюди зайшов дим Торецького заводу.

Коли сіли в тіні лапастої гілки на піску, Наталка з реготом розказувала, як вона маленькою дівчиною хотіла була колись купатись, та не встигла роздягтися, як біля неї виріс директорів син.

– Тепер, кажуть, за кордон утік. Він хотів зо мною купатися, а я на нього наплювала: таке плюгавеньке та паршиве.

Потім вона спустилась униз, до води. Забулькала, уважно розглядала кущ осоки.

...Біля Торця вогко, а тінь од верби до західсонця лапастіша, густіша. За Торцем широкі мовчазні поля. Сонце мжить золото на ріку. Полями йде легкий смуток.

Юрко сів біля Наталки, обняв її однією рукою. Вона не говорила, дивилась униз. Він узяв її за талію – вона не говорила. Він поцілував їй ший – вона не говорила.

Юрко подивився назад – було широке поле, і все було видно. Вони сиділи цілу годину – так.

Вона не говорила.

Юрко думав її схилити на землю.

Тоді на ріку упала із сходу синя тінь – ішла ніч.

І сказала Наталка зажурено:

– От я вже й забула. Ніяк не запам'ятаю емісію й девальвацію. Оце з півгодини думаю – де те, де інше! Думаю, думаю і ніяк не пригадаю.

Тоді Юрко раптово підвівся, а Наталка подивилась на нього здивовано. Юрко сказав:

– Пора додому.

...Вона ледве навздогнала його.

Юрко писав до товариша (завтра): «...досі почуваю гармати, досі бачу барикади. Клянуся, що комуніст. Я не винесу цієї тиші. Припустім, я не пішов на завод. Ну? Я завідував би райрибою. Ти розумієш – райрибою! А може, райсіллю? Ха! Чого мене не пускають за кордон? Я ладен робити замах на самого Пуанкаре. Я родився для вибухів... А на заводі я теж не можу – тут треба марудної праці, а я не можу. Я досі почуваю гармати, а завідувати райрибою я теж не можу. Я...»

Він (Юрко) писав довго, надхненно

Ще була вночі тривога і гули гудки – на заводі пожежа.

Остап прийшов пізно – тільки-но ліг. Підвівся, розбудив Юрка:

– Пожар!

– Де?

– На заводі.

Юрко сказав:

– Я захворів, я не піду.

Остап одягався, скаржився:

– Поставлять його за інженера, а воно ні бе-бе. От і пожар.

Юрко не стерпів:

– А ви, мабуть, і сьогодні випили? І відповів Остап байдуже:

– Це наше діло, заводське.

І вийшов.

«Попутчик... так...»

Наталка, як пішов Остап, одразу захропла.

За тиждень був суботник: після пожежі прибирали. Пішли на роботу всі.

Юрко не пішов: йому лагодитись до лекції.

У посольку було тихо, тільки діти на вулицях кричали.

Юрко підійшов до Наталки:

– Наталю! – і голос йому затремтів. Вона подивилась на нього й зблідла.

– Що таке? – і сіла на ліжку.

І він сів.

– Я вам, як товариш, як...

Вона подивилась на Юрка – йому горіли очі, і їй спалахнули очі.

Він узяв її голову й міцно обняв.

Вона тихо говорила:

– У мене не було дітей... Що ви кажете?... Я не хочу... На розі в меду горіла липа – пройшов солодкий дух.

- Що ви кажете?... А Остап?... Не хочу...

(Я зупинився на найцікавішому місці. Правда? І як ви думаєте, чи не час мені плюнути й почати нову новелу? Час, певно, час. Отже останнє зусилля!)

...Хтось закричав на вулиці. Наталка наставила вухо. Потім підхопилась.

- Якесь нещастя.

Заводські жінки чують нещастя - серцем. Вискочила...На розі в меду горіла липа...

А потім у кімнату внесли Остапа й положили на ліжку. З крана зірвалась стальна хрестовина й перебила Остапові праву ногу.

НА ГЛУХІМ ШЛЯХУ

Глибокі борозни літ... І це - тоска... Куди сховаюсь від могил твоїх?

...А втім, добре: і штучні вона мала, та з часом повипадали з омети. А постать її прибила чвиря. Знаєте - чвиря на глухім шляху. Мороз коле скло, мережить скло.

Школа, клас...

До повіту - 60, до станції - 80.

Навкруги: глуш, глуш, глуш...

Це глибокий чатинник моєї несибірської тайги.

...Знаєте, милий друже, от мініатюрний фрагмент із забутої, розвіяної поеми «Азія».

«...В п'ятому віці - дикім і далекім - від Уральських хребтів, від Волзьких скель до тихих голубих вод Дунаю: гуни, сармати, германці... І вбив син Мундцука свого брата Бледу. Скажений Аттіла, король гуннів.

...Проходили віки. І прийшов глухий вік - XIV. І на невідомих азійських верхів'ях підвелась грізна постать Темерлана...»

Це nota bene до моєї віри: велика істина землі: сонце підводиться на сході.

...Сосни гудуть-гудуть...

- Чого так сосни гудуть?

- Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої – азійський край!

...Школа, клас.

Дітвора співає:

– Ніхто не дасть нам ізбавлення: ні туз, ні дама, ні валет...Наталя Миколаївна стурбована. Наталя Миколаївна біжить:

– Боже мій, діти! Не можна так співати: це ж пісня державна! Наталя Миколаївна скінчила прогімназію – то так далеко! – Нестір – сторож:

– ...Миколаївно! А хіба вже, мати, нема!

– Ах, Несторе! Боже мій! Чого ви турбуєтесь?... Я як-небудь... Вона... «як-небудь». Нестір:

– Ох, Миколаївно! Святий ви чоловік. Потому, як мені уздрівається: забули про нас буржуази... Пожалуйте, махорочки...

Закурюють.

...Нафти нема. Ночі довгі, як степові дороги на великій рівнині. На холодній печі, в ганчірках – фунт сухарів у кутку і старе тіло. А ще старе біля порога: Нестір.

Тоді сни... А може, таємна ява?

– ...у другому двадцятого століття, двадцять років тому він приїхав, бадьорий і радісний, як сама юність.

Стояв вересень. Стояли блакитні далекі простори. Тоді обрій цвів гарячими маками, і облітали пелюстки, і обгортали мозок.

На серці співала струнка, біла, як молоко, береза: у неї пишні молоді перса, у неї золоті кучері...

...(Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрій!..)

...Над архіпелагом осель, у м'ятову даль линула березова пісня.

...І курів далекий обрій, і пахли в мріях мальтійські мандарини й африканський мигдаль.

– ...Наталочко! Мое миле котятко! Я ввесь дзвеню цукровим троском... Там,десь, на Великих Зондських, на вулкані Смеру. Наталочко! Моя зелена наядо!

Тоді кипіла скажено друга молодість, тоді не вірила, що йде тридцята весна, бо в очах темніло, а під ягодою тугої перси ревли від солодких мук отари самців.

Вона:

– ...Олексо! Мій божевільний! Я п'янію... Налий усю мене столітнім медом, туманним хмелем, Олексо! Розірви мені сорочку!

...Мчався багрянний олень по горах, по долинах часу. Над байраками летіли журавлі! Курли! курли!

І прокинулась ріка до порогів.

(Гей, ти, Дніпре! Гей, ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

...Над оселями проходили сторожкі ночі. Проходили по осоках, по заводах і далі в простір, лісовими стежками, за узлісся.

(–Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрію!)

– ...Миколаївно! Чи чуєте?

– Чую, Несторе.

– Мабуть, прийшов кінець. З'їли сукині сини революцію.

– Бог його знає, Несторе! Та тільки я думаю: все гарно буде. Отже, на тому тижні приїздили з наробразу, казали: все гарно буде.

...А сосни гудуть-гудуть...

– Чого так сосни гудуть?

– Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої – азійський край!

...Чиркнув сірник. Нестір запалив свічку:

– Отож учора був на базарі, так оратор казав: такий із наших... Треба, каже (читає по записці)... двадцять п'ять архівованих комунізмів... Щоб, значить, була правда... Що ви на це скажете?

...Пф! – свічка погасла.

– Бог його знає, Несторе!

...Перший осадчий прийшов з Правобережжя через Сагайдак – великий чумацький шлях. Перша хата була на березі. Але ріку випивало сонце, а тросків підрізували роки, і відходила вода в долину. Тоді будівлі стояли на горбах, а вулицею летіли бенгальськими вогнями піски.

...Співала:

– А я дівчина Наталка, а зовуть мене Полтавка...

– ...Наталочко! Мое миле котятко!

...Він приїхав до бунту, коли в глибинах осель ріс бунт. Говорив про бунт – такий гострий, як бритва на горлі, такий грізний, як смерч в океані... шумують, шумують води: вал за валом. На сході – маяк. Рев сирени.

...А друга молодість і в Нестора була: Наталя Миколаївна – це недосяжні кургани зір.

...З Нестором Олекса й посадив цю сосну. Тоді, двадцять літ тому.

...А бунт виріс і положив бритву на горло.

Він:

– Наталочко! Я йду туди, до них!

– Іди, милий.

Він пішов і не вернувся: не вертаються – хто в бунт...У Сибір на золоті розсипини по Володимирській пройшов каторжник. І не прийшов.

...І знову сни... а може, таємна яв?... Хіба знала, що в неї закоханий цей незграбний бородатий Нестір?

...Плоть не розцвіла в закладний час. Від нього, від Олекси. І ніколи не було. Школа осунулась. Сосна росла й ховала дорогу, що на Сагайдак.

У п'ятому двадцятого століття проходив останній шквал другої молодості. І після заняття з сумом дивилась (з сумом врізаної стеблини) на Нестора. Як вона хотіла, щоб він зрозумів її.

Але не зрозумів, і одійшла друга молодість... А третя ніколи не приходить.

...Брели роки. Пролітали журавлі, горіли світанки, горіли зорі. А вранці в садках шуміла діамантова паморозь.

– ...Чи скоро земля воскресне? І біжить глибокий чатинник моєї несибірської тайги назустріч свіжому вітрові...

День за днем, рік за роком – у вічність... (– Гей, ти, Дніпре! Гей, ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

...Нестір ходив у суботу по пошту за десять верстов і приносив відтіля пошту й тютюн «Бурас» за дев'ятнадцять копійок, у синій обгортці. До глибокої ночі вони курили й грали у хвилики.

...Азія – не Азія. Провінція – далі, провінція – глибше.

Далекий орій димиться. Темний вітер, сіверко. Білий вітер. Замело доріжки, вовчі стежки, заячі сліди. Повстали замети, набіи. За сараєм іржала, вила і рожала замети ніч.

...А сосни гудуть – гудуть...

– Чого так сосни гудуть.

- Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої - азіатський край!

...Уранці підвівся багрянний диск холодного сонця. І стояв чатинник, як бабусина казка. Стояв по груди в снігу. На вітах горіли червінці. Це остання згадка другої молодости.

...Але скоро вітер знову підняв хмари. Вдарив в диск холодного сонця. Розбив диск холодного сонця.

І знову fuga.

...А в школу таки зібрались. У лахміттях федеративного добра.

У школі біженець Стасик.

Наталя Миколаївна читає історію: - Поляки гнітили український народ.

Дітвора до хлопчиська:

- Стасику! А ти ж полячок!

- Бережись, Стасику, задавимо тебе вночі.

І скаржилась Наталя Миколаївна. А Наталі Миколаївні кажуть:

- Навіщо ж ви так говорите?

- Боже мій, нас так учили в прогімназії.

А то ще буває з Богом. Діти:

- Ми в класі в Бога не віримо, а вдома віримо, бо й Наталя Миколаївна вдома вірить: ми самі бачили.

І ще:

- Наталю Миколаївно! А навіщо ви ікону зняли?

- Ах, діти, ікон уже в класі не можна вішати: наробраз не дозволяє.

...Давно це: до Наталі Миколаївни з'їжджались із сусідніх сіл учителі, учительки, фельшери й грали у фанта. Це теж спогади.

А село темне й гние в пранцях. Медикаменти за горами, за морями. В селі уміють лікувати бешиху.

Вечір. У кімнаті самогонний апарат. Нестір:

- Ну, вже завтра обов'язательно продамо дві пляшки, а тоді й хліба купимо.

- Купіть, Несторе!

...Налили по рюмці. Випили... Темніє... І знову надворі фуга.

...А сосни гудуть – гудуть...

– Чого так сосни гудуть?

...Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої – азійський край!

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

І

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гущавину доріжка по папороті, повз сизі кущі, до Солонського Яру.

Солонський Яр: як і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром – селом, а нижче в провалля поплентались стрункі й темні явори, і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клапоть перламутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями – і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр – природна фортеця.

– Солонські острожники казали:

– Є Холодний Яр, це – Солонський Яр... Атож...

А в Млинківській волості скаржилися:

– І сукині ж сини! Прохвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці. Збирались на сходку. Міркували. Іше чухали потилиці.

– Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

...Коли приходить ніч, Млинки напружено дивляться на темну стіну полтавського лісу й чекають. Але невідомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки вранці шумить село.

Вранці дізнаються, кого обібрано «до цурки».

...Стоїть могутній дуб. на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, од вітряків перекиляється на ділянку молодняку.

...У немите вікно волосної Ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно й підійшов до натовпу.

– Ну, що? І сьогодні обібрано кого?

– Аякже: Матвія Юхименка.

Підійшов ще один селянин і безпорадно розвів руками:

– Не інакше, як дивізію треба сюди. Притакують.

У кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

– От напасть... Прийдеться воквати.

Згодились.

– Дивіться, вам видніше... А що напасть – то правда.

Але Савчин сусіда попередив:

– Ти гляди, Савко, п'ять председателів ухекали, то... може, й тебе отпралять на той світ. Це, брате, тобі не австріяка.

...А в село із Солонського Яру вилазили постаті й зникали за тинами. Іще чути було там про Савка:

– Така йому фортуна: плохий буде – хай головує, а зачепить – лихо буде...

Над Солонським Яром розтанув останній промінь, у лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

...Пахло дубовим молодняком.

«...Наказую негайно виловити банду, що в Солонському Яру. Отряда прислати не можу, бо майже всі люди в роз'їздах».

Такий папірець від повітового військового комісара.

Савко подумав: «Дійсно пора».

Зібрав міліціонерів:

– Гайда!

Міліціонери – старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

– А що, того... можна буде в Солонівці самогону... Чуеш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончани своїх не видадуть.

...Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха й прислухаються до луни, що глухо йде в гущавину від ударів копит.

Глухі столітні ліси Полтавщини, і чогось тут журливо. Насторожились кущі, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на весь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

– Слухай, друже, може, не будемо тривожити їх, уладнаємо?

– Це кого? Солончан?

– Авжеж!

Савко сказав:

– Наказ есть з уїзду. Ніззя.

– Ага... Ну, то інше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву ший свого коня.

– Слиш, Савко! Кажуть по газетах – румунський король селянам слабоду проголосив?

– А тобі що з того?

– Та як же: все таки слабода...

Савко скрушно похитав головою:

- Мало тобі слагоди!.. Під ким ти сидиш: під королем чи ні? Ну?

- Звісно, що ні.

- Отож-бо й є. Бандити ви гарні, як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

...Під'їжджали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку.

Пустили коні в гущавину, й зашумів, затріщав ліс.

Загінчани потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли й уперто продирались до ріжі.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Туті ніколи не було сонця й завжди стояла тінь.

...Порішили: коли виїдуть на ріжу, гайда на Голохватський край (це квартал у Солонським Яру).

Гвинтівки приготували, але без наказу голови не стріляти.

Іще продирались, і нарешті крізь гущавину прорізалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

...Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

- Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси запнчан метушились у зелені, і з усіх кінців одкликались луни.

Савко скрикнув:

- Стріляй у повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертве.

Під'їхали до голохватських будівель.

- Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивились на загінчан, але, впізнавши млинківських хлопців, сплескували руками.

- А щоб вам ні дна, ні покришки. Як же ви налякали. А ми подумали - і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився і спитав:

– Де ваш предсідатель?

– Та староста ж!

– Так би ви й казали... Марфо! Ану-бо поклич голову.

Незабаром прийшов голова. До нього:

– Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

– Де ж я їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава тобі, Миколає угоднику, не маленькі – е де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

– Пожди, Савко, я, мабуть, піду дістану чогось. Як же так: гості приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

– Нікоторого гвоздя! Спольняй, що требують.

Рудий міліціонер досадливе почухав потилицю:

– Слиш, Савко, а могорич і не помішав би, їй-богу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь шмаття, а «старості» наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився «староста».

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті розчинено скриню й повибірано з неї одіж на підводу. А від'їжджаючи, Савко пообіцяв ще й спалити все голохвастівське кубло, коли острожники не з'являться доброхітно в Млинки.

Скоро загін із підводою зник у лісі, і до хатів посунулись чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін у Солонським Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коней за хвости й вигукували, як двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горшків стояли поважні гончарі Полтавщини.

Савко й рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонському Яру, і викрикували:

– Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикував пізнати своє.

В натовп падало біле сонце, й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

...До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками, і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно й ледве чутно промовив:

– Конешно, Дуньчина... Дуньки моєї... Але раптом зник кудись: впірнув у натовп. Тільки біля «потребілки» він підійшов знову до Савка й тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

– А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку й зідхнув про себе:

– Конешно, Дуньчина...

...Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують щітники й біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

– Люди добрі, пізнавайте своє добро.

...Але не бачите Савко, що за ним стежать солончани; злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли повертається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іще з годину походили – ніхто не признає...

– Що за напасть!

Пішли у волосну Раду, зложили солончанське шмаття біля шафи.

...В Раді повно народу.

Зайшло декілька чоловіка в кімнату голови:

- Не так ви робите, Савка, не слід його виносити на базар.

- Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезаму, на вухо каже:

- Тут вони.

- Хто це?

- Та солончани ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

- Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

- Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

- Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив гвинтівку й побіг. Ходить повз гончарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках, і весело виблискують тори гончарського добра.

А голохвастівці, мабуть, запримітили щось недобре - до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся у натовп.

Але вже було пізно: тільки пил закурив до вітряків, що на полтавський ліс.

- Гай, держи!

Савко націлився й вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітяками.

Кинувся Савко до волости, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера - й гайда за солончанами.

...Затривожився базар, гончарі заходились складати горщики на вози, циганчата потягли за хвости коней, посунули люди до дворів.

Тільки щітники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Десь кричала перекупка:

- Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі, держіть злодія!

IV

...Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росю на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не найде веселого шляху.

...Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша батьківщина...

...Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

- Втекли!

В рудого міліціонера од скаженого бігу ніс був. мов та цибуля.

Втирав хусткою піт.

- Повернемо, мабуть, додому, чи що?

- Ні! Гайда на Солонський Яр.

- Та чого ж ми поїдемо?

- А того, що треба видивитись, осточортіли вже.

Рудий казав, що небезпечно удвох в таке кубло теліпатися. Але Савко був упертий.

Поїхали. За півверстви зупинились, позлазили з коней і з гущавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село - усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебули, мабуть, з півгодини. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубняку, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро пахло молодняком. Зірвавсь заець і залопотів по листях.

(...Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь).

...Казав міліціонер:

- А може б, помирилися... Слиш, Савко?

- Ніззя...

- А то, ій-богу, могорич запили б...

Савко гостро дивився в гущавину.

Сонце, мабуть, уплигло за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк.

Коли знову з'їхали на стежку, що веде на Млинки, Савко раптом схопив рукою гвинтівку. Але в цей момент гримнув випал, і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулися з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув ще один випал, і зашумів ліс від цокоту копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

- Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милості не буде. Як божевільний, гнав він свою кобилу на Млинки.

- Цок! Цок! Цок!

Іще далеко позаду солончани, але Савкові треба бігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу.

- Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запізнилась, важко дихає на дерева... (Невже навздоженуть?)

...Свистить вітер.

...Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал - то вискочила на узлісся ватага солончан.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнулась на землю.

Захропла.

Савко заліз за кінський тулуб і почав одстрілюватись.

Ватага зупинилася.

Але то був один момент: одразу ж солончани пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю й кинувся до першої хати.

Ускочивши у двір, він заліз під комору...

...Скоро в дворі були й солончани.

...Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах. Зачувши постріли, млинчани поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли з хати хазяїна:

– Кажи, де він? Ти ж бачив, куди він сховався? '

– Та я ж... ій-богу... Свиснув чмілем у повітря нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору.

Заревли солончани, оточили будівлю.

Гей, ти! Чого перелякався – вилазь!

І наставили під комору одрізи.

...Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе й похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле.

Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

...Млинки мовчали.

...За вітряками голохвастівці зупинились;

– Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

...А потім двоє одійшли вбік, підійшли до хати й пустили два червоні півні.

...На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер. Зашуміли Млинки. Забили в розбиті дзвони. Загаласували вулиці.

– Рятуйте! Рятуйте!

...А глибокої ночі із злизаного пожаром краю посунулись натовпи людей до голохвастівців.

...Тієї ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни, і гостро пахло дубовим молодняком.

СИЛУЕТИ

Дядя Варфоломій прийшов на далеку закутну станцію в ортечека (там був знайомий, теж далекий, але він робив посадку поза чергою) й чекав на потяг. На станції було порожньо, майже нікого: дві-три фігури в постолах, і було прокисло. В залі першої-другої класи буфет: дві-три сосиски, три-чотири булки. Ще в кімнаті ортечека шипів блідо-зелений самовар, з нього й подавали чай випадковим подорожникам, що випадково застрягли на закинутій станції. І от станцію так далеко закинуло, що тільки скажеш – «дивно!». Навіть повітовий город (маячить відци). прокидається, насторожився, а тут і досі в «мужській уборній» лежить огризок сосиски й ручка від кулемета «Махіт». Але саме ця-то станція й ворушила своєю приступністю почуття рішучого задоволення. Тому: тут було тихо, радісно, лише зрідка сторож Матвій збентежить спокій перону різкими дзвонами на повістку. Потім удари одлунають – і знову тихо. Дядя Варфоломій вийняв з кишені телеграму й перечитав її ще раз. Стефан писав так: «Ї д ь т е. З г о д н и й». Це значить, Стефан поведе наступ на Вероніку. І слід: на то він і брат. Не можна ж її залишити в такому становищі. І тут же дядя Варфоломій подумав: «Чудово! Божественно! Приїде – курочок розведе!» А потім ще подумав (по традиції: «хто не був молодий, той не був дурень»): «А літа вгамують, навчать. Ох-о-хо! Суєта життєвська».

Нарешті потяг подали. Тоді Варфоломій забрав клунок і вийшов з далеким знайомим з ортечека. Звичайно, на дорогу (вшиву, коли вітер рветься в щілини, а пічки ще нема; коли придавлять так, що тільки охнеш; коли одноманітний стук коліс заколисає й присниться все, що пройшло, що відходить – і жах, і грюк, і чорт знає що), за таку дорогу остаточно розболиться тіло. Потяг летить за гори, за ліси, на північ. Дядя Варфоломій дрімає. І сниться йому це:

...Стефан. Дема. Вероніка. Вероніка кричить. Вероніка в кучеряшках (в каштанових, як каштан) і так нагадує строкатий плакат, ніби він висить на перших громах повстання.

«...Ну добре! Коли тобі так плакатне, що ти забула, не хочеш знати родину, то...»

...Дядя Варфоломій хвилюється:

– ...Добре. Добре. Так. Так. І кінчай, будь ласка, скоріш. Дай і мені сказати.

Замовкла.

– ...А тепер я тобі скажу. Приїжджає в наш город, провінціальний, так сказати... Ми ж люди темні, провінціальні, так сказати (іронія)... Приїжджає,

скажемо, ваш ячейківський губерніяльний секретар і кричить на всю горлянку:

«Што тут розвешалі разних Мазепов да Коцюбінських!» І що ти йому на це скажеш? Ну?

Тоді Вероніка кричить, що Коцюбинський – син Михайла – живе у Відні й більшовик, і, як резонно замічає Стефан, Вероніка нічого не доказує.

Дядя Варфоломій тріумфує.

І розказує ще про другого, «оні, так сказать» –

– Проехал двесті вьорст по Україні і не нашол мови, но зато, правда, нашол українські настроєнія.

– Ага! Ага!

Дядя Варфоломій ще тріумфує. А на мольберт прорвалось анемічне проміння й тускло пішло до дверей. З вулиці запахло бензолом. Стефан збирає книги: чверть години на лекцію. Дема надхненно дивиться на небо, відкіля прорвалось сонце.

Стефан сказав:

– І все-таки я за Вероніку.

Дядя Варфоломій розмахує руками. Подається корпусом:

– О, безумовно! Як же: рука руку мие. Тоді Стефан ще каже:

– Ви, дядю, вчитель гімназії, і я уявляю, що є ваші учні – мабуть, безпросвітна тупість. Ви не ображайтесь, бо я звик агітувати в фабричній аудиторії. Невже й вам казати, що треба дивитись глибше на речі? Хоч би посоромились цього ж Коцюбинського. Як ви знаєте: який обсяг між вашим політиканством і автором «Він іде»?

Дядя Варфоломій хвилюється:

– Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюди, каже:

– А ти б чого хотів?

– Як чого?

– Якого хвістика?

Христина сива бабуся й мудрих слів не розуміє.

Тоді, звичайно, тріумфує Вероніка. Дядя Варфоломій розмахує руками і –

– бац!

– побіг на вокзал, не попрощавшись, на дачний потяг, щоб знову на закинуту станцію, в ортечека й випити там з далеким знайомим чаю, а потім уже додому, на заняття.

...І знову кімната. Десь проходять вітри, десь стоять пружкі сніги. І от раптом за вікном димить туман. На сивім фоні в імлі маячить постать. Це Дема. Дема стоїть біля мольберта і з мукою дивиться на лінії. Він каже: «Коли я нарешті напишу картину?..» А далі йде міська ніч, десь тривожно б'ється калатушка нічного сторожа. Потім калатушка змовкла. Іде світанок анемічний, матовий, зажурний. Дема стоїть біля вікна, здавивши голову, під очима лежать синиці, і погляд його блукає. Дядя Варфоломій спитав: «Стефане, чи не збожеволів він?» А Дема підійшов і написав:

«Мане, факел, фарес...»

Десь закричала Вероніка.

Дядя Варфоломій прокинувся.

Чорт знає що лізе в голову! Це ж було так давно! Хіба Вероніка та? Дядя Варфоломій каже тихо, ледве чути: «І слава Богу!.. Потяг мчить». У дяді Варфоломія одна радість: сестричі, і він давно вже ховає теплу надію, що змовкне нарешті дзвін шабель: тоді засвітить хтось своїм сміхом у цім домі, що на Тарасовій вулиці, вище від гімназії, в тихім повітовім місті... Чудово! Божественно: в кімнаті музика – це співає тиша свої тихі мелодії, за дверима садок і пищить птичка «чик-чирик! чик-чирик! чик-чирик!». А хтось каже: – Дя-адя! – нарозпів, і тьохкає солов'єм серце. Дядя Варфоломій ще раз згадав телеграму. Ще раз вийняв її з кишені, полапав пальцями в темряві вагона й зідхнув з полегкістю.

...Потяг мчав на північ. Стукали одноманітно колеса. Знову дрімалось. Тра-та-та-та... Тра-та-та-та... І тут смерділо прокисло, а вітер рвався в щілини.

...І сниться все, що пройшло, відходить – і жах, і грюк, і чорт знає що.

...Потяг мчав на північ.

Дядя Варфоломій приїхав. На порозі стрічає Стефан. Дема спить, хропить. Посередині мольберт і розкидані пензлі. Дядя Варфоломій каже:

– Нарешті. От доріжка!

Стефан дивиться крізь сині окуляри тихими, розумними, як волення, очима й мовчки розв'язує клунок. Дядя Варфоломій спитав:

– Ну, як діла?

– Нічого.

– Добре. І ми нічого, живемо – хліб жуємо. «Красную Ниву» виписую. Єсть і віршики, і «техніка» – все як помагається. А то іноді після обіду політичний огляд прослухаеш, і недорого, і гарно, і промовці приличні.

...Вузлик розв'язаний. Пахне свіжим хлібом, ще чимось смачним, солодким. Стефан каже, що це дуже до речі, бо якраз вийшли продукти й живе з Демою на сухарях.

- ...Як же Вероніка? Часто буває в тебе?

- Два тижні не бачились.

- Два тижні?

- Так, і не знаю де, бо жила раніш за раднаргоспом, а тепер треба шукати...

Дядя Варфоломій перебиває:

- Так ти з нею досі не говорив???

- Ні.

- Нехороше. А викликаєш телеграмою.

- Я написав тільки про згоду...

- Нехорошо.

Дядя Варфоломій має вигляд остаточно ображеного, і це для того: завоювати Стефана. А в душі він зовсім не ображений. В його душі співають зараз олесівські солов'ї, і пахнуть там українські троянди, знаєте, пелюстки, що в альбом провінціальні баришні.

...В холостяцькій кімнаті поетичний розгардіяш. Наприклад, на столі: «Капітал», тараня, калоша, повідло, фарби, Мікель-Анджело і - чого тут тільки нема!

В кутку бліді плями шумного міського дня. В коридорах крики мешканців, чути - кричить, гримає брук. Город підвівся, і летять мотори, і біжать тротуари. Дзвін, грюк рев заповнили кожний заулочок. Над городом нависли велетні південно-західних хмар.

Дядя Варфоломій приїхав, скинув пальто й капелюх, поговорив із Стефаном і сів на кровать. Тоді відхилив ковдру й лоскоче п'ятку Демової ноги. Дема мукає. Дядя регоче. До Стефана:

- В драмі був?

- Ні, на концерті молоді фільгармонії. Дядя Варфоломій ще лоскоче:

- Ах ти, ячейко!

- ...і от Республіка УСРР. Коли подивитись на південь крізь сиві масиви весняних хмар туди далі - звичайно його не видно, а він є на півдні: маленький городок і біля нього закинута станція. Колись Вероніка казала:

«Це мій милий степовий край, і по ньому тікають дороги на Донеччину». А Дема казав з патосом - «Ой ти, краю мій тривожний - виконками й сум!..»

...І, значить, у цьому городку жила-була сім'я: папа, мама, брат, сестра й т. д. Це Стефанова родина. І от вийшло так (із драми батьки й діти): папа прокляв дітей – Стефана й Вероніку, тому що вони пішли... Потім папа й мама сіли на корабель і не пішли, а поїхали в Болгарію. Дядя Варфоломій, очевидно, не прокляв. Між іншим: Дема іншої фамілії, просто товариш... І от городок (крізь сиві масиви весняних хмар на півдні), закинута станція, спогади, революція. І кричить революція над вухом: Бундзз! Бундзз! І лежить в просторах ціле провалля віків, і Достоевський, і Рафаель, і глибина глибин.

А в домі за раднаргосом жила з Веронікою Христина (робітниця, бабуся). Вероніка перейшла на другу квартиру – і бабуся перейшла. Тепер Христина каже:

– Що з моєю Веронікою зробили? Не знаєш, Стефане?

Стефан мовчить...

...Дядя Варфоломій ще полоскотав:

– Ах ти, ячейко!

Потім дядя Варфоломій сказав до Стефана:

– Гляди: я чоловік не столичний, не звик до вашого грюку. Чуєш?

Тоді йшла весна.

Зачалась дико, божевільне, надзвичайно – пожарами. З далеких курганів республіки на лоні сизої безвісти палахтіли заграви, а потім небо тануло і по вулицях проходив сторожкий, запашний шум. Ночі клекотіли, кипіли й зачаровано блукали по кварталах. Іноді приходили неясні сни. На прозорій, чистій блакиті зорі творили нечувану загірну симфонію.

...І от сидить Вероніка й робітниця Христина. А от з книги дум народніх: прийде, гряде час: забармашать посьолки, машини, заводи, оселі. Забармашить земля. І як музика польових просторів, ллється ця надзвичайна агітація. Ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця.

– ...Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

...Отже, сидить Вероніка, а Христина підбирає своє сиве волосся. І каже Христина:

– ...Так, прийшла я в призидум. Що ж ти, кажу, за призидум, що в тебе нема нікаторої правди? Буржуй ти – і больш нічого. А що я безпартейна, то я на тебе плюю, потому как ресефесер не призидум, а делегацькое собрання. Должон за правду стоять.

...Вероніка сидить, нахиливши голову.

На каланчі горить огонь, відтіля чути неясний клекіт із слобожанських степів, що оточили город. Весна.

І лише сторожкий клекіт по туманних шляхах. І співає боян вечірню молитву, і каже слово «о полку» людяности: за морями, за лісами, за широкими тривожними ланами лежать золоті піски, і блукають там отари здійснених бажань, і чути вже шум – то зграями линуть на захід. І кажуть з тоскою:

– Чи скоро, горлице? І розбігаються мислі по дереву, по степах, далеко, за невідомість. Боян змовк...Вероніка сказала:

– Бабусю, мені хочеться ласкати ваше сиве волосся,

Христина сказала:

– Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім? Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину! Нездарма весна пливе. Вероніка сіла біля Христини й перебирала її сиве волосся.

– ...Знаєте, колись у дитинстві в моєї мами були обмороки. І от я бігала за доктором. Так бігала, що аж вітер свистів. Я, знаєте, дуже кохала маму. І мені хотілось її закохати, зовсім, щоб мене не було. Ляжеш біля мами, притулишся до неї, і так щільно, що хочеться влізти в її тіло, злитись як одно тіло... І от приходив доктор, мама була мертва, бліда, як смерть, і її одкачували. А я тоді йшла терпіти. Підходила до дверей, закладала свою лапку в щілину й потім давила дверима дуже, аж сльози капали, щоб боліло. І тоді, знаєте, мені було легше. Це радість терпіння, бабусю!

Змовкла й ще сказала:

– Це радість терпіння, бабусю.

...На Полярних Посьолках темрява. Зрідка виють пси, зрідка прокинеться брук. В кімнаті вогко, жевріє каганець.

...І в цей час на другому кінці города за рікою Дема стоїть біля мольберта, потім підходить до вікна і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Гори важких мовчазних хмар стоять мовчазно над покрівлями. Навпроти в кабачку «Дайош» раз у раз одчиняються двері і випускають, і випускають (як це в Горького?) «безпокойних і інших».

Дема знову підходить до мольберта і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Дядя Варфоломій спитав: «Де тут у вас політичний огляд кажуть? Думаю завтра піти». Стефан сказав: «Не знаю. Я, дядю, в політичних ділах не фахівець». – «А хто ж ти?» Стефан мовчав. Дядя Варфоломій розгнівався й ліг спати. Спить.

...Стефан, як і завжди після роботи, спокійно читає газети й щось заносить у щоденник. Повернувся. Тихі розумні очі, як в оленя, уважно дивляться крізь окуляри.

– ...Демо, покинь! Лягай спати.

- Ні, Стефане, ти надто просто дивишся на життя. Я так не можу. І от - мої пензлі лежать.

Стефан усміхнувся:

- Знову за своє. Чудний ти, Демо.

Тоді Дема кидається до столу й жагуче говорить:

- Образливо оце; от ти такий собі Стефан, маеш такий же світогляд, як і я. І чого ж твоє життя так тихо, лагідно йде? Чому мое не так? Ти не хам, ти не дурень, ти не ідіот, ти не віл...

- Дякую за комплімент!

- Дякуй - не дякуй, а це правда. І от виходиш ранком спокійно на роботу, потім спокійно йдеш читати лекцію, потім читаєш газети. Що це?

Стефан ще усміхається, підводиться й дивиться на гори важких хмар, що мовчазно стоять над покрівлями.

- ...Я, Демо, бувший математик, фізик, і я знаю, скажемо, ціну Декартовій системі координатів... Лягай спати. Я теж утомився.

...Проходили шумно по вулиці натовпи з опери й зникали поодинці у вогких масивах весняної ночі.

- ...Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

...Гряде весна. І повинь так шумить, що на серці надзвичайний божевільний пожар.

Дядя Варфоломій пішов у город.

...Було свято. Були вдвох: грали в шахи. Дема розповідав щось з індійського, що занесено в епоху хрестових походів, про шахи: королю мат! про смерть! Іще розповідав з Кіплінга, з індійського життя чудову казку: «Рікі-Тікі-Таві». Дема пішов. За стіною хтось уїдливо-одноманітно повторював:

- Суб'єкт в об'єкті.

Стефан подумав, чогось згадав старого єврея-ортодокса з Полісся. Ad litteram.

...А вчора прийшов з Полярних Посьолків, був на заводі Стругаль і Ко. Тоді тихо конав синій міський вечір. Але гули трамваї, собор, брук.

- ...Вероніка не приходила?

- Ні! - це Дема.

- Варфоломій казав, що бачив її.

...Дема стоїть біля мольберта, й знову падає тоскний погляд на мольберт.
«Тільки лінії». Більш нічого. «Тільки лінії».

...Трамвай, собор, брук.

А дядя Варфоломій дійсно бачив Вероніку. Бачив, як виглядає, але Стефанові про це не сказав. Обіцяла завтра зайти. Вероніка йшла з парткому. По вулиці мчали автомобілі. Небо співало блакитну весняну пісню. Радість так лоскотала, що прямо – чорт! Вероніка розказала, що живе тепер на Поярних Посьолках. Перебралася з квартири, що за раднаргосом. Дядя Варфоломій легенько натякнув. Не сказала...

«Ну, не кажи». І тут же згадав телеграму. Дядя Варфоломій навіть ужалив: «Чого ж ти така неплакатна?» Вероніка сказала: «Не вік дивитись плакатне; треба, Стефан каже, подивитись глибше. Виросла досить з того часу. Не мала дівчина».

Дядя Варфоломій глянув на неї й раптом зрозумів:

«Вероніка жона». І згадав якийсь портрет з Третьяковської галереї...

...Це було вчора...

...А зараз пахло свіжим хлібом, а з вулиці пахло бензолом. Стефан подивився у вікно.

– Йшла в калошах на босу ногу, без хустки, в якімсь архаїчного покрою пальті. Йшла, похиливши голову, біля бюста Артема по пустельній доріжці саду. Покликав:

– Вероніко!

– Я.

Коли увійшла, обняв, довго держав в обіймах, і довго не говорили. Гладив її каштанове волосся, матове обличчя й сувору складку на чолі.

Синій весняний вечір танув.

– ...Чого не ходиш, Вероніко? Що за фокуси?

Сказала, хоробливо усміхнувшись:

– По твоїй проповіді живу, брате: треба дивитись глибше на життя.

Стефан спитав про поїздку:

– Ну, як, говорила з ним?

– Знаю.

– Що ж ти?

– Нічого!

Стефан сказав:

– Ну, ми ще з тобою поговоримо.

Потім нахилився під кровать і дістав чоботи.

– Надягай.

Вона одхилила його руку.

Стефан незадоволено подивився:

– В ролі страдниці?

– Так.

Хотів переконати, говорив, переконуючи, агітаційне:

– Глупо. Ти хочеш ближче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого в робітників антагонізм – до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять у чоботях? Помилка. От до кого: до тих, що хочуть підробитися під них. Скажи щиро: «Я – інтелігент», працюй щиро, і маса буде поважати тебе.

Вероніка зітхнула і сказала:

– Стефане! Це риторика, фразерство. – І тут же скинулась: – Проте я кажу неправду. Не так. У нас, брате, одна путь, але різні доріжки. Я йду по цій, ти по тій – десь зійдуться.

– Вероніко...

– Ні, Стефане, ти мене не переконаєш... У тебе есть чай?

...Стефан вийшов. Вероніка сіла й дивилась на портрет Мікель-Анджело. Прийшов Дема. І чути було, як ростуть дні, і хотілось слухати вітру.

...А вітер на арфі грав, як у книзі «Золотий гомін». За городом шуміли слобожанські степи. Степи творили буйну весну, і щастя їм, як вагітній матері, що рожає в перший раз.

Дема сказав:

– Коли я намалюю цю велику річ, у якій відчуваю «сьогодні»? Як легко було писати картину на тему «повстання».

Стефан сказав:

– Ясно. Героїчні будні важче написати, ніж героїчне свято.

Вероніка сказала:

- Демо! Ти митець революції, а от «сьогодні» ти й не напишеш, тому що «сьогодні» є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння. Зрозумієш - напишеш.

Стефан сказав:

- Це патетика. Це твої босі ноги в калошах, Вероніко!

- Може.

...Розмову кинули - увійшов дядя Варфоломій. Він прийшов з Донецького вокзалу, з синього шуму. Він остаточно був радий, що нарешті й Вероніка тут, бо завтра якраз іде потяг на закинуту станцію. Дядя Варфоломій був певний, що Стефан умовить Вероніку, і він жартував.

...Дядя Варфоломій говорив:

- Послухайте старого. Треба їхати. Боятись нічого: у нас все «благонадійно». Більше. Скажу по ширості - матеріалізм. Як у свій час носили винниченківські сорочки, так тепер наше глухе місто поринуло в матеріалізм. Якась пошесть. Підеш у гімназію - матеріалізм. Підеш у просвіту - матеріалізм. Навіть в автокефалії про матеріалізм чуєш, словом, цілком «благонадійно»... А наша, так сказати, генерація старих зубрів, що ведуть свою родословну від Грушевських, Петлюр та інших - цих, знаєте, елегантних панів та паничок з орієнтацією на першу паризьку моду, цих скоро не буде. Де дінуться - Бог його знає. Напевне тільки це: незабаром станем іхтіозаврами, матеріалом для археологів... Ідемо, Вероніко - цілком «благонадійно».

І тут же дядя Варфоломій подумав про курочок: «Гарно б завести!.. І вся ця суєта житейська... Охо-хо!» Позіхнув і ретельно перехрестив уста.

Тоді Вероніка сказала:

- Демо, сюди не заходила Христина?

- Ні.

- Ну, так мені треба йти. Сьогодні на Поярних Посьолках спектакль.

Дядя Варфоломій скинувся; щось закричав, заверещав.

Вероніка мовчала. Дядя Варфоломій покликав у сіни Стефана. Як же так? Завтра ж потяг! І рішили йти з нею.

...Вийшли всі на ганок. Небо відходило в даль. Зорі творили нечувану загірну симфонію. Пішли до ріки. Дядя Варфоломій проводив до берега, останні - з Веронікою на спектакль. Коли виходили за город, дядя Варфоломій, що йшов позаду всіх, покликав Стефана. Розмахував руками, хвилювався.

...З города сунулись вози. Перекликались у вогкій весняній імлі. На сході стояла чітка зоря. Пахло (Дема казав) цедрою з лимона. В далині густо розкидані були заводські огні. Дема творив сентименти:

– Це не від Луки, а від повстання. З нього одна глава на мотив: «гей, долиною, гей, широкою козаки йдуть». І це тому, що я чую далекий тупіт фантастичних коней. Тому, що положила на мое серце головку малюсенька дівчинка, і. я бачу народження нового життя.

...Вероніка мовчала.

Тоді промовив Стефан:

– Вероніко, тобі холодно в калошах. Ти хоч би чулки наділа.

Близько підійшла, подивилась в очі й тихо, але чітко й суворо сказала:

– Брате, не глузуй. Я з тобою не буду стрічатись.

Стефан подумав і кинув:

– Добре. Але скажи мені: ти чула що-небудь про аристократизм духа?

Вероніка сказала:

– Чула.

...Підійшов Дема.

– Про що ви говорите?

Стефан:

– Про цінності: Евклідову на площині і Лобачевського на сферичній поверхні.

– Ну, це не про мене писано.

...Нарешті й ріка. Підійшов і дядя Варфоломій. Десь чиркнув сірник – у весняній ночі стояли два цигаркові огники. Далеко на Поярних Посьолках співали дівчата.

Поїдуть туди, до Христини. Це з книги дум народніх: ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

– Слава в верхів'ях революції і на землі радість! І чути ще боянову молитву під тихий акомпаньямент земного хору – весняного шуму. Стоїть чітка віфлеемська зоря. Боян дивиться в даль і тихо каже: «... твоє життя, ти, твої руки, твій кожний день – це агітація невідомих комун. Чого ж вони хочуть від мене? Невже я вирву своє чингальне серце, невже я зможу погасити цей надзвичайний ранковий пожар?» І пише діва – жіночий ватажок – наказ. І, звичайно, вона добре знає, що Христина й без неї це знає, і, мабуть, у неї теж горить серце, коли бачить Христину, і вона не може погасити пожар своєї творчости.

– Слава в верхів'ях революції і на землі радість! Боян сказав: «Можна згоріти, як свічка перед образом моеї мадонни Христини». Але не втихала боянова молитва під тихий акомпаньямент земного хору – весняного шуму.

...Сказав дядя Варфоломій:

– Стефане, йди сюди.

Підійшов.

– Ну, говори по правді: вламав?

Стефан нічого не відповів, одійшов і сів на кайору.

...Сплеснули весла.

...Стояла тиха вогка темрява, і вабили полярські вогні, і брів зелений запах із слобожанських безкраїх степів.

...Сплеснули весла.

Дядя Варфоломій подумав не то з іронією, не то так:

– Ячейка!

Потім подумав про потяг, про закинуту станцію, ортечека і про далекого знайомого з ортечека.

Потім дядя Варфоломій уважно дивився в синяву запашної ночі. Туди, де стояли полярські вогні, де маячила кайора й силуети цих чудних, невідомих людей.

ШЛЯХЕТНЕ ГНІЗДО

I

Найзвичайнісінька баба, але її звуть бабушкою, діда – дедушкою. Бабушці – шістдесят шість, вона жлукто з жаром, від неї вогка білизна з попелом. Батько дедушчин чумакував у Крим по сіль, тому й у дедушки широкі суворі брови нависли, чорні – йому сімдесят, а волосся на голові, як пух з трусика для касторового капелюшка – сивий-сивий.

Дедушка – патріярх і тепер: правнучата, внучата, діти – всі вкупі, шістдесят десятин не поділені, тридцять одібрав ревко – це так ревком, а потім прийшов виконком, а землі все-таки не повернули...

У дедушки був і син – його Бубирець-незаможник «згріб», а потім Бубирця «зіребли», і загинули обидва.

Дедушка – патріярх, і син був би патріярх, коли б не чотирнадцятий рік: втягли в споживче товариство за скарбника і ходив уже в збірню. А синові сини вже не те: викинули хату на степ – біля шведських могил, і вже хотіли не шістдесят, а двісті шістдесят. У Харків до банку їздили, щоб дедушка не знав.

От-от щось у Папуцячім маєтку – Папуці прізвище – от-от...

Кожного тижня правили службу в неділю – у неділю вмирав тиждень і народжувався другий. Тижні вмирали, і тижні йшли. Комусь ближче до смерти, а комусь – до народження. І так віки, коли ще й Слобожанщини не було – довго-довго.

Тижні були галасливі, криваві, буйні.

Андрія – синового сина – звабив вовчий Шкуровський загін, а Василь і досі живе вдома. Єсть такі в нас, і досі нікому не служили: ні вашим, ні нашим. І не хитрі – фортуна, кажуть. От і Василь.

Уночі розсипаються зорі і зникають у Папуцячім лісі – тепер громадський. Дедушка ніяк не міг звикнути: як громадський? А йому наказали ще й хмизу не збирати без дозволу. Тоді він зовсім не розумів: як це? з мого лісу?

Потім узнав, що це – закон такий, а коли закон, то це є закон.

Ранком дедушка каже бабущі:

– Доглянь-бо за хлопцями, а я, мабуть, піду.

І йде в свій не свій ліс. Він теж доглядати. Проте дедушка – міцний дід: і тепер як візьме косу, то чорта з два вженешся за ним. Старе покоління, із тих, що до двадцятьох літ без штанів у цурки грали.

Доглядає дедушка добре: колись застав члена виконкому – ліс рубав не по закону – було діло!

Біля Великої Шведської Могили – дедушчин хутір (хутори, одруби, Столипін). Біля хутора Горбанькове Озеро. Добра земля. Ввечері дедушка запрягає воли і – через ліс – невеличкий, кострубатий, недотепний, і сосни на північ хиляться. Рипить віз до Великої Шведської Могили. Пісок, пісок, а далі степи, чорноземля важка, плодюча, міцна, оранжерійна: культура...

(...І ввижається іноді, що вся Україна оранжерея – там десь, близько моря тулиться. І підпливають до неї кораблі – багато кораблів під червоний стяг...)

Рипить віз: ри-ип!

Тягнуться воли до Великої Шведської Могили.

Дедушка приїде на хутір і дивиться на ярину. І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина – своя не своя. І серце радіє – тільки з сумом – і за свою, і за свою не свою... Пишно дметься вгору ярина...

(...І Україна дметься вгору... І люблю я її – більшовицьку Україну – ясно і буйно...)

...Ходить дедушка по кварталах, сторожує дедушка, а сонце ллється на його патріяршу голову, і сміється сонце: скоро-скоро вмиш ти, дедушко, одійдеш у вічність і на землі тебе, дедушко, не буде. Тепер земля більшовицька.

Увечері правнучка Манька приганяє корови з дедушкиного свого не свого вигону. Бабушка становиться проти ікони й молиться:

– Отче наш, іже еси на небесі...

І дивиться у вікно: правнучка Манька заганяє не в ту кошару дійну Маньку. Бабушка кричить у вікно:

– Ах ти, капосна дівчино! Куди ж ти дивишся? І знову до ікони:

– Отче наш, іже еси на небесі...

Але Манька не слухає, і бабушка кричить і знову до ікони.

У бабушки всі ключі від усіх скринь. Бабушка – хазяйка, а молодицям і жінці синовій – слухняність і робота. Робота довга, вічна, до самої смерті – як коні, як воли, як завжди осінь. Це те, що виспівують у сумних піснях дівчата на буряках. Простяглася ця пісня на великі степові гони. Не можна не слухати цієї пісні: її наші матері співають, наші сестри, наші жінки. І темно в цій пісні, бо сумно в ній, це народна пісня, це жіноча пісня, і всюди і завжди треба казати про неї. Слухав і я цих пісень біля шведських могил, і нагорнули вони в моїх грудях велику могилу народного горя...

...У неділю приїздить до дедушки батюшка. Дедушка – церковний староста, дві медалі на грудях. Палажка приносить самогон від Онуфрія, і вони сідають за стіл. Батюшка каже:

– Ох, времена, времена, і ти, смутнее врем'я.

А дедушка каже:

– Не розумію, отче Полікарпе, в чім тут річ. Одібрали в мене ліс, і луки, і землю. А хіба це є закон?

Батюшка випиває стаканчик і голосно, щоб за вікном чули, щоб усі чули:

– Закон, дедушко. Більшовицький закон.

А потім нахиляється до дедушкиного вуха і, оглядаючись, шепоче:

- Столпотвореніє вавілонське. Смутнее врем'я на Русі. Он воно що! Розумієте? От воно що!

Але дедушка не розуміє: столипінські одруби, війна, революція, більшовики, повстанці, білі, червоні, комуністи, зелені, бандити, партизани - дедушка не розуміє. Дедушка патріярх.

Якийсь чад, якийсь сумбур ходить по селах, і виють собаки по селах - дедушка не розуміє.

У неділю приходить і вчитель. Він хитрий, він шкандальник - так каже дедушка.

Випиває і вчитель із стаканчика.

- За ваше здоров'я! А все-таки ви, дедушка, пожертвуйте щось на книжки, ій-богу, нічим учити дітей.

Дедушка колись був попечителем, а тепер - ні. Каже:

- Ага, знову до мене! Як доглядав школи, то й усе було.

Учитель:

- Тоді й без вас було... Бувайте здоровенькі (п'є)... Ви й тоді нічого не давали.

Старий хвилюється:

- Ах ти, шкандальнику! Як же нічого не давав? Зате доглядав. Га?

- Батюшка знає, що вчитель у Червоній Армії був, і він обережний.

- Буде, Митре Юхимовичу, буде, голубчику... Бувайте здоровенькі (теж п'є).

Свій не свій ліс, щасливий-нечасливий Василь. Щасливий - не вбили, нещасливий - живий.

За повіткою стоїть кузня: було велике господарство, і була потрібна кузня. Вона й тепер потрібна.

Василь біля ковадла.

З луків іде дух свіжого сіна, іде дух свіжого вугілля - з кузні, сплітаються і йдуть до кошари, до загону, до волів. Воли ремигають похилі й думають про ранки, коли їх виженуть на роботу, коли за їхніми ратицями зарипить віз, а вони будуть тягти на захід сонця, а вони будуть тягти до Великої Шведської Могили.

Василь каже про себе:

- За що вбито батька? За що вбито брата?

А потім знову мовчить і одбиває молотком по ковадлі. Він думає: старе не вернеться. І шкода йому: не батька й брата, не дедушчиного й бабушчиного добра, а шкода йому газети «Нової ради», що виписував колись батько, шкода йому харківського банку й думок непокійних про двісті шістдесят.

Василь знає, що старе не вернеться. Сміється життя: заходили люди в Сибір шукати золота і щастя, думав викупити в них наділи. А люди думали про таємну тайгу, про «священний» Байкал, про невідомий Сибір – золотий і арештантський. І прийшли знову люди – голі й голодні, і одібрали продані наділи.

А в розправі той же Єпифан, той же Кирилович, а в розправі Василеві все-таки місце, – одрізаний шматок, одрізані шматки, і сила їх, силенська сила. Він уже не є він. Треба життя перевернути – і своє, сім'ї, і всього Папуцяного гнізда.

...Біля кузні пролетів кажан, завив Сірко на цепу. І було в голові далеко, і село було не село.

...Так після вибухів. А в маленькій хаті – є ще й мала – жінки незадоволені.

– Глядіть, і завтра щось сполкомщики загадають везти.

Друга:

– На заможних завжди відбутки більш було.

Третя:

– І чорт з цим заможництвом. Не хочу жити тут. Покину – і більш нічого. Піду краще наймусь десь.

І каже Параска, жінка дедушчиного сина, того, що загинув:

– Господи, що ти кажеш, Дунько!

І йде Параска в кошару, утирає запаскою сльози й відчуває, що вже щось не вернеться – не тільки чоловік; що вже чогось немає, хоч і є ще в бабушки ключі, а в скринях під замком солодоші, цукерки для гостей. Та не буде вже тепер гостей тих.

Над селом місяць, над селом голубі голуби. Не світло на душі – щось минає, щось не вернеться.

Бабушка прокидається, ледве засіріє. В її кімнаті горить біля ікони лампадка – Божа Матір із Сином. В другій кімнаті хтось важко кахикає. Бабушка молиться:

– Божа Мати! Та коли ж ти одженеш цю нечисту більшовицьку силу?

Та нема злоби в її словах, її злоба в минулому і крихкотіла, як сама бабушка.

В кімнаті розвидняється. Бабушка молиться:

– Богородице Діво, радуйся.

Але згадує, що вже пора корови виганяти, і кличе:

– Ану-бо, хлопці, вставайте! Вже нерано.

І знову:

– Богородице Діво, радуйся...

...Дедушка вчора не поїхав на хутір, він сьогодні іде. Василь запрягає воли. Василь завжди з невеселою думою.

...Рипить віз: ри-ип! Тягнуться воли до Великої Шведської Могили. Свіжий вітрець дмухає на дедушчине сиве волосся. Його широкі чумацькі брови похмуро нависли, його брови задумались.

Дедушка мовчить. Василь мовчить. Тягнеться віз, обіймають його сосни кострубаті, на північ похилились. Ходить по соснах ранковий вітер, вибігає із сосен ранковий вітер і летить на поле до гречки.

...Мовчить дедушка...

Скоро-скоро одійде у вічність і не буде дедушки на землі.

Тепер земля більшовицька...

...Проїхали ліс, виїхали в степ.

У степу манячить Велика Шведська Могила. СИНІЙ ЛИСТОПАД І

З моря джигітували солоні вітри. Мчались степом і зникали в Закаспії.

...Північний Кавказ...

Над станицею мовчали недосяжні голубі верхів'я. Дрижали зорі й сполохано перебігали до небокраю, до гірського масиву.

Іще проходив невідомий синій листопад. Плентався по садках, по городах, заходив під стріхи й відходив за вітрами, такий же невідомий, невідгаданий і мовчазний.

Ще вогнище не погасло – догоряло, і обличчя Вадимові ходило в перельотах тіней.

Будинок вилюднявся, розходились: двое-трое залишилось.

В стіну глухо входили цвяхи.

Прибивали, мабуть, гірлянди.

Скоро підуть і ці.

Пізно.

Ніч.

Коли Зиммель пішов, оддзвенів шпорами, Марія лукаво спитала:

– А все-таки й тобі журно?

Вадим сказав:

– Звичайно, журно. Але... ти мене розумієш...

Вадим сухо й гостро дивився на вугіль. Зрідка налітав вітер, з-під папахи виривалось волосся й падало йому на тьмянний лоб.

Марія здавила руками голову й глухо говорила:

– Так, Вадиме, тоска. Будні приймаю і серцем, і розумом. Але все-таки – тоска. Це те, коли покидаєш позиції й непевний, що скоро повернешся.

Мовчав.

Марія знітилась на колодці – крапка. Зелений вугіль і в огнищі, і в її зіницях. Теж у шинелі.

Кажуть: «останній з могікан». Правда: жінщини революції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не пішли.

Будемо слухати солоні вітри, коли мовчазно йде на схід синій листопад.

Говорили ще про Зиммеля, про нрави сучасности й говорили про комуну.

Вадим – комісар бригади, Марія – крапка, вночі: вона надто знітилась, і політком.

Марія ще говорила глухо:

– Ну да – певний, і ну да – непевний, бо інакше шукала б іншої правди. Тут тоска.

Вадим:

– Ти нагадуєш мені жабу з геологічної революції, що мала голову з аршин.

...По станичних заулках бродили червоноармійці. І знову по станичних заулках джигітував солоний вітер.

Прямо – широка церква проколола хрестом мовчазне небо.

Біля Марії лежав стос запавної сосни (гірлянди робити) і гірські трави: Зиммель привіз.

Невідомо, чий запах – сосни, гірських трав чи то пахтить синій листопад.

Проте, може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.

...Боляче вдарило: «жаба»!

Але Марія раптом згадала – полковий лікар казав, що Вадим доживає останні дні. Вона подивилась на Вадимове обличчя. Жарина лягла біля серця – запекло.

...Кашель сухий, як степовий пожеж. Це Вадим. І сказав ласкаво:

– Сідай-но, ближче, моя неспокійна Маріє.

Здригнула.

– Твоя?

– А чому ж не моя? Моя товаришка... так: я буду говорити тихо, щоб не почули. Це моя найбільша тайна... от...

(...Буває, в синю ніч зарипить далеко журавель – витягають воду. Зарипів.)

– ...Я теж романтик. Але романтика така: я закоханий у комуну. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання. Тільки тобі. Це ж роки, мільйони років! Це незабутня вічність. Так, Маріє, все треба, як є. І всефедеративне міщанство, і трагедії в душах окремих одиниць, і бюрократизм. Нарешті потрібно зупинитися... Так. Але подумай: стоїть непоетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч нього стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням. Хіба це природно?

Знову біля серця запекло:

– Ти теж мені нагадуєш жабу з геологічного руху.

Вадим:

– Не хвилюйся, Маріє...

Марія грубо й чітко:

– Те, чого я хочу, зветься: рух уперед, а не назад. Це не романтика.

...Марія – крапка. Збіглась у грудку, й не видно. А зіниці й білки зеленіють. Сама говорила: песик революції – тьв, тьв! Але не приблудились: знала Фігнер і ще багато.

Вугіль розтанув. Дивилась крадькома на туберкульозного Вадима й думала з тоскою й про кохання: вона хотіла кохати. Знала – і Вадим хоче кохати.

Вадим догоряв. Лікар казав: на курорт пізно.

Ще глухо входили в стіну цвяхи.

Гірські трави й сосну привезли на гірлянди, для свята сьомого листопада. Через три дні в забутій станиці Передкавказзя згадають буйний день. Червоноармійці завітчають, причепурять штаб, де буде мітинг-концерт, де жив колись генерал-отаман з шляхетною сім'єю.

...На заході було море. Звичайно, його сюди не чути, але воно почувалось. Почували це Марія й Вадим. Море завжди нагадує мільйони років.

Так, це було на Кавказі, на Північному, недалеко узгір'їв.

А вдень бачили сиві верхів'я Ельбрусу. Іноді верхів'я бігли в тумани.

Огнище вмирало. Мовчали.

Заговорив Вадим, прокидаючись, тихо:

– Так, Маріє, і я люблю твою любов. Але я дивлюсь на нашу сучасність з XXV віку, коли наша сучасність сива. Тому-то я в неї й надто закоханий. Ти он не чуєш, а я чую, як по нашій республіці ходить комуна. Урочисто переходить вона з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачать. А нащадки запишуть, я вірю. І що наші трагедії в цій величній симфонії в майбутнє?

Вадим ледве договорив і схопився за груди: кашель сухий, як степовий пожар.

Марія підвелась і похмуро кинула:

– Ходім!

Марія погасила останню головню – і огнище вмерло.

Коли проходили біля вікна, постукали.

– Товаришу Гофмане, годі вже, лягайте спати.

Гірські трави й сосну забрали з собою в кімнату. Знову важко було розібрати, що пахтить: чи сосна, чи трави.

...А може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.

Проте солоні вітри джигітували в Закаспії й зникли в невідомих пісках.

...Мабуть, сосна, бо тільки сосна має забутий запах.

Марія прийшла до себе й думала про Вадима. А сказати йому про кохання вона не думала: її дратувала Вадимова впертість.

Потім вона читала брошуру Леніна, але, лягаючи, знову згадала Вадима...

Їй було боляче.

...Ще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило: «Вадим доживає останні дні».

В штабі стояла ніч.

II

По республіці також урочисто, як і комуна, ішла руїна вікових підвалин темряви. Це було так відважно, так широко й безмежно, неначе океан, бо горіло бажання на тисячі гін.

З півночі по глухих нетрях республіки продирався рожевий лосунь.

Марія пішла в школу.

...Сотня. Напруженість.

...А може, то підводилось мудре сонце в Закаспії?

– Ми не ра-би!

Клас гудів грубо, незграбно.

Пахло ріллею, ґрунтом.

Це було найвище таїнство, бо люди темні, неясні, як туман, відходили відціля з радістю криничної прозорої води.

В цім була правда тисячоліть, яку пізнали тільки ми, сучасники.

...В обід прийшов до Марії Гофман – гладкий, ласкавий, суворий – паровик на парах, тиха мудрість.

Обідав з Марією, ів, як і завжди, мало.

Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода.

Вона (Марія) дочка південної Кубані.

Сказав Гофман:

– А Зиммель знову накапостив. Марія:

– Що там таке?

– Як же: послав червоноармійця по карти (знаєте, жінщини, карти та інше), а їх біля Шкурівської станції в колодязь укинута. Сьогодні на підводах привезено.

– Ну й радійте. Ви ж самі кажете – не можна без цього. Гофман уперто одрубав:

- Безумовно, не можна. Але треба довбати: крапля довбає камінь.

Ще говорив.

Тоді Марія спитала:

- Скажіть мені: де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність? І Вадим теж співає: урочисто ходить по оселях комуна. Де ви її бачите? Просто - тоска. Просто - харя переможеного хама.

- Ви так думаете?

- Я цього певна.

Гофман підійшов до вікна й сказав:

- Тоді виходьте з партії.

- А чому вам не вийти?

Марія підвелась.

Гофман сказав спокійно:

- Тому, що нам все ясно.

- Гм... логіка!

...А потім говорила про тоску, про сумніви, про Вадима.

Прийшов Зиммель, дзвенів шпорами, виблискував нашивками.

Марія усміхнулась:

- Коли погони носили на плечах, тоді вирізували плечі, а тепер будуть викручувати руки.

Зиммель:

- Почекайте, товаришко.

Ще усміхнулась:

- Ну, що ви... то я так... жартую...

З вікна бачили гори й сиві верхів'я Ельбрусу. Верхів'я знову бігли в тумани.

Десь співали червоноармійці кавказьких пісень і радянських пісень. Думалось, що й пісні теж зникають у Закаспії, бо й пісні були солоні й забуті, мов мільйони літ.

Пісні були веселі й сумні – радянські.

Сосна, що привіз їй Зиммель, лежала на книгах, а одну вітку Марія держала в руці.

Зиммель говорив про своїх козаків, що їх знайдено біля Шкурівської станції в колодязі.

Гофман суворо відрубав:

– Ви б мовчали краще.

Знизав плечима Зиммель:

– Я думаю, що я можу розпоряджатися своїми людьми?

Вмішалася Марія й лукаво наводила балачку на питання про норми комуністичної етики.

Зиммель розійшовся й уперто доводив:

1) не можна зрівняти матеріальне становище всіх комуністів;

2) норми полової моралі й Коллонтай не найти;

3) поняття про мораль дуже «односительне».

Нарешті він сказав:

– Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна. А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш – не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші й не дає їх на проценти.

Марія:

– Відци?

– Що ж відци? Мабуть, прийдеться плюнути на мораль.

Гофман почервонів:

– Е... ви заіхали дуже далеко. Так можна й того... з партії.

І раптом закричав на Зиммелля:

– Геть відци... мальчишка!..

Зиммель зблід і відступив на два кроки.

– Чого це ви... Бог з вами! Хіба не моя думка? Я в центрі чув. Це відповідальний робітник висловився. На партзібранні.

Гофман одразу ж одійшов:

– Ну, от... відповідальна балда сказала, а ви повторюєте. Мабуть, бувший комівояжер говорив, комерсантик.

І сів на ліжко.

Марія усміхалась.

Зиммель свиснув демонстративно.

– Робоча опозиція.

Ще раз звякнув шпорами й вийшов.

Марія дивилась у вікно й думала про всефедеративне міщанство, про Вадима і м'яла в руках вітку сосни. Вона думала, що міщанство йде, проходить, коли засіріло, але ще не зійшов східний огонь. Було надто боляче, бо за спиною стояли каларні, але ясні дні, коли з кожного нерва било джерело непохитної завзятости й певности в казковість майбутніх годин.

У вестибюлі чітко й агітаційне кричав хтось:

– Ми не раби!

А другий голос дзвінко одкликався:

– Рабами не будемо!

Ще думала Марія про дитячу наївність мільйонової маси, що на протязі довгих років умирала стійко, мов фанатики середньовіччя, що під стягом вічності пройшла з гарячими очима вздовж і впоперек рівнини республіки.

Гофман заспокоївся й дивився на сосну:

– От куди б нашому Вадимові. В бір.

Марія раптом згадала й сказала з сумом:

– Це ж жорстоко...

– Ви про Вадима?

– Ну да... Вічний ідіотський трафарет: memento mori.

За вікном знову посувався синій листопад.

Ішов вечір, як і завжди, невідомий і глибокий.

Ішов сірий і таємний і відходив за вітрами в Закаспії.

Іноді з моря пролітала самотня хмара і, сполохано озираючись, бігла й зникала за обрієм.

III

Марія пішла в свою роту.

Три зводи були в караулі, тому й у помешканні майже нікого.

Підійшла до лампи:

– Що пишете?

Червоноармієць старанно виводив літеру й сказав незадоволено:

– Клята буква. Ніяк не пишеться. «Чи». Буква – «чи». Виходить буква «ги», бо схожа... Хочу оце письмо додому.

Марія сіла допомагати.

Взяла в руку коряві пальці червоноармійця й виводила букву «чи».

Писали довго вдвох.

...А в своїй кімнаті згадувала червоне обличчя бородатого солдата республіки і його літеру «чи».

Літера «чи» довго стояла за вікном знаком запитання, і це мучило.

Потім Марія пішла до Вадима.

Було пізно, але він працював.

Голубом положила руку йому на плече:

– Слухай, Вадиме!

Він підвівся і сів з нею на ліжку.

Знову був сухий кашель, як степовий пожар. Вона приложила ухо до його грудей.

– Слухай, Вадиме.

– Так... слухаю...

Марія схилила голову на Вадимову скроню і вбирала чаймою ніздер запах мужського тіла. Потім ледве чутно сказала:

– Вадиме! Кохаю тебе так, як гірські аули.

Вадим уважно подивився на Марію:

– І... я тебе теж кохаю!

Вона:

– Але...

Потім сіла з ногами на ліжку, знітилась у крапку й дивилась запаленими очима у вікно. Хтось невідомий стояв біля ясена й тихо, ледве помітно перебирав похиле листя.

Вадим сказав напівсерйозно:

– Я тебе розумію: ворогам не до кохання.

Марія:

– Так, ти мій ворог.

І тихо розсипала хорий сміх.

IV

На світанку шостого листопада вдарив мороз.

Затривожились дерева, пішла листяна fuga.

Дерева порожніли – голо. А листя спішили, падали.

Падали. Падали.

Стоси.

Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.

По станиці пройшла мідна тиша.

Тільки зрідка рипів далекий журавель – витягали воду.

Гофман з червоноармійцями вже заквітчав зал. Завтра мітинг-концерт.
Незграбний Гофман:

– Паф! Паф!

А червоноармійці хвилювались:

– Товаришу Гофмане! Чого командири не допомагають? Що це, старий режим?

Гофман летючий мітинг:

– Паф! Паф!

Заспокоїлись.

Увесь двір штабу у ліхтарях. Завтра буде ілюмінація. На північ урочисто підуть мідні спогади. Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії – світової, синьої.

Це – революція.

Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія? Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять – на північ, на південь, на захід, на схід.

І ширяємо над землею замріяні, далекі.

...Хіба це не поезія?

Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії – світової, синьої.

...Марія читала європейські новинки, про радіо-плуг.

Сказала лукаво Гофманові:

– От пишуть про радіо-плуг, і ще знайте: в Америці є вже орудія, що б'ють на п'ятсот верстов. Хіба нам угнатися за ними?

Гофман:

– Нічого... От прочитайте в «Правді» про наш винахід у виробництві фарб. Теж світова справа.

...Марія на світанку слухала, як кашляв Вадим за стіною. Це її турбувало, і вона пішла до нього. Сказала:

– Слухай, Вадиме, тобі треба на повітря.

Вадим виглядав чорно. Проте говорив іще жваво:

– Що ти так часто до мене?

– А як же: я ж тебе кохаю.

– Так?

...Марія порадила проїхатись на пошту.

Згодився.

Зиммель сказав, щоб запрягли тачанку.

...Виїхали в степ після обіду.

На тачанці Марія й Вадим. За ними верхи Зиммель.

Стояв голий чорнозем, і без кінця степ. Праворуч летіли гори. Марія задумалась. І Вадим задумався. Збоку гарцював у бурці Зиммель. Марія дивилась на гори.

А потім сказала:

– Ах, Вадиме, як я не люблю Зиммеля.

– І я не люблю.

Вона:

– Це символ всефедеративного міщанства.

– Так.

Вадим часто кашляв. Марія з болем дивилась на нього.

Бігли дороги – чорні, степові. Маячіло кволе сонце.

...Під'їхав Зиммель і несподівано заговорив:

– Ех, товариші! Все-таки люблю вільну волю. Я, знаєте, родився на Кавказі – може, тому люблю. Мій батько кубанець, а мати грузинка. А в нас тут усе вільне. От слухайте: лезгін, грузин, калмик, туркмен, осетин. Чуєте, як гостро, як вільно звучить усе це? Це мешканці буйної Колхіди. А Шаміль? Яке буйство в цім слові!

Вадим сухо сказав:

– Кажіть далі: чеченці, кабардинці. А про Шаміля можна сказати, що він царський пайок одержував. А взагалі – скучно. Ви трішки відстали від життя.

Зиммель, ображений, від'їхав.

Марія – іронія. Кинула:

– Ну от тобі. Теж жертва романтики. Він же комерсант, п'яниця й картюжник.

Вадим:

– Просто – не та романтика.

Гірський чингал упав лезом на серце. Грубо кинула:

– А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами?

– Не знаю, а на це хворієш і ти – на романтику.

– Не думаю!

...А потім знову мислі про роки – такі довгі гони. І нило серце, як хорий зуб.

Вадим був надто чорний.

І дороги бігли – чорні, степові.

Туманів Ельбрус.

Було холодно й прозоро.

На сході летіла фортеця. Колись завоювали древню буйну Колхиду – поставили фортецю.

Проїхали ще дві верстви.

...І було так:

...Вадим раптом кинув віжки й схопився за груди.

Марія тривожно:

– Що тобі?

Потім побачила: Вадим вихаркував шматки крові.

Марія зупинила коні. Під'їхав Зиммель.

Положила Вадимову голову до себе на коліна й запитувала:

– Що з тобою, Вадиме?

Серед степу стояли коні й куделили вухами.

Зиммель зліз із свого жеребця й прив'язав його до тачанки.

Схвильовано сказала Зиммелеві:

– Повертайте додому... скоріше.

Тепер побігли дороги на схід.

Чорні, степові.

Марія згадала: «доживає останні дні». Гірський чингал знову впав на серце лезом.

Вадим заплющив очі й важко дихав. Бліде лице зовсім йому почорніло.

В зелених білках Марії промайнув жах. Вона стиснула Вадимові голову й тривожно дивилась на захід, де була станиця.

Тачанка відходила на захід.

- Вадиме, що з тобою?

Вадим сказав ледве чутно:

- Нічого... мені легше...

Марія приложила уста до Вадимового волосся:

- Милий мій...

Зиммель не повертався й гнав коні туди, де вирине станиця, де стрінуть голі дерева й стоси листя.

Міцнішав вітер.

..Марія тривожно дивилась на захід.

V

Коли Вадима внесли в кімнату, з моря знову полетіли солоні вітри.

Вітри джигітували й зникали в Закаспії.

Приходив лікар - широколобий, в окулярах. Вадимові нічого не сказав, а Марії, коли вийшли, говорив:

- Сьогодні вночі...

Марія подивилась йому в холодні очі, але нічого не промовила.

А потім на душі було порожньо.

Був Гофман.

Находив вечір.

У стіну глухо входили цвяхи.

Це - останні цвяхи: завтра свято.

Вадим лежав на койці. Марія стояла біля етажерки.

За вікном брів синій листопад.

На Вадимовій голові лежав компрес.

Упали віі. Дихати важко.

Машинально перебирала книжки, дивилась пильно на чорні літери, але мислі її були далеко і від книжок, і від кімнати.

Згадувала перше знайомство з Вадимом і постійну майже мовчазну боротьбу з ним.

І думала: віра чи певність? Потім уявила – мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках і знову мчаться. Вадим каже – «поезія». Припустім... Але, може, дороги не мчаться? Марія думала про глухі завулки нашої республіки, де увечері молодь співає «Інтернаціонал», а вранці йде робити на глিতая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш направо – загризе вовк.

Підеш наліво – уб'єшся в ярку.

Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї.

...А от знову глухі завулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може, це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться невгамовні, а з боку доріг плентаються навантажені. І ясно дивляться навантажені. Відкіля ця ясність.

І туманіють глухі завулки нашої республіки.

...Раптом вітер стих...

На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чичиков.

– Чи-чи!

– Кра! Кра!

У станицю заглядали хмари.

З Зараївського хутора йшли.

Раптом Вадим розплющив очі й покликав Марію. Говорив розірвано, давився словами:

– ...Це – перед смертю... Останнє моєї мелодрами. Круг пройшов... Але дивись, Маріє, на нашу сучасність... з XXV віку... Пам'ятаєш: Домбровський, Россел, Делеклюз...

...Пауза.

Потім додав ще:

– Християни мають своє евангеліє. І ми... Так, Маріє... Я знаю...чого ти не була... моя.

І знову впали віі.

Марія мовчала. Схилилась на коліна біля кроваті й теж була чорна.

...А за вікном стояла порожнеча, і на баню церкви злітались галки:

– Чи-чи!

– Кра! Кра!

Біля етажерки лежала сосна – поруділа, а гірські трави зів'яли. Все так пахло сосною.

Коли стемніло, запалила свічку.

Розтаборилась півтемрява.

Теж зів'яла.

Марія пішла до етажерки й знову машинально перебирала книги.

Постукав тихенько Гофман.

Спитав пошепки:

– Ну що, як?

Марія безглуздо подивилась на нього і, не відповівши, зачинила двері.

А за вікном по станції урочисто брів на схід синій листопад і зникав у невідомих пісках у Закаспії.

Вадим лежав, розкинувши руки, волосся йому спадало на тьмяний лоб. Іноді кашляв і вихаркував шматки крові, які безсило падали йому на груди. Вся сорочка в напівтемній кімнаті оддавала багрянцем.

Стіни дивились сіро й похмуро. Вадим догоряв. Кімнату наповнювали хрипи.

Здавалось, десь булькає вода.

Було болотно.

Марія дивилась на Вадима, заложивши руки за голову.

...Уночі Вадим почав ловити руками повітря.

Марія підійшла до ліжка.

І побачила раптом у Вадимових очах гарячий день. Взяла його руку. Вадим на хвилину завмер, але несподівано рвонувся й одкинув голову.

Ловив ротом повітря, видно було, що хоче щось сказати – і не може.

Далеке, замріяне промайнуло в голові. Марія голосно й схвильовано сказала:

– По оселях урочисто ходить комуна.

На момент обличчя Вадимові покривилось посмішкою.

Тоді Марія в нестямі похилила голову і з жагою промовила...

...Те, що вона промовила, здавила тиша.

...І тиша запахла сосною.

Марія подивилась на чорне обличчя й зрозуміла.

Підійшла до свічки, погасила її й вийшла на повітря. Побрела по станиці, в степ на схід.

Скоро заметушилось повітря, з моря джигітували солоні вітри.

В синій ночі не було видно, як летіли гори.

Тільки сивий Ельбрус велетнем маячів праворуч.

Марія йшла на схід.

Кавказ мовчав у гірській задумі.

На далекій цегельні скликали нічну зміну:

– Гу-у!

ЧУМАКІВСЬКА КОМУНА

I

Повітове місто, де пахне Гоголем, у переліг перекинулось.

Осіло.

Коли летять буйні, арештантські весни, повітове місто живе нутром: не вилазить з будинків, плодить діти, ходить до церкви, а ввечері п'є чай з блискучого самовара.

Увечері в тихому затишку міщанського добробуту шипить самовар:

– Ш-ш!

І зимою: – Ш-ш!

І літом: – Ш-ш!

І восени: – Ш-ш!

Це тиха надмрійна пісня обивательського щастя. А апогей його – канарейка в клітці.

...Над повітовим містом промчалась революція. Зламала декілька вікон, зруйнувала чимало будинків, розбила гурт сердець і помчалась далі.

...Все йде, все минає й відходить, не вертається, а обиватель знову намагається впізнати в бакалійний сон старосвітського галантерейного життя.

Але сон неспокійний буде, сон тривожний буде: чує обиватель – блукає містом хтось невідомий, хтось арештантський.

І каже він, зідхаючи:

– Да, шерочко.

...Коли злізти на гору, там монастир. Покрівський зветься, а не долізти до монастиря – Чумаківська комуна. Таки справжня комуна імені Василя Чумака.

Мрійник загинув в імлисту київську ніч, а маленька комуна й досі живе в повітовім місті, де пахне Гоголем.

II

Біля воріт написано: «В сем доме проживает дворянин Гараем».

...А коли на бруку дітвора здіймає гамір, молодий поет Андрій (Андре) деклямує з Чумака:

Безнадійно. Є надія: ось, на цьому бруку.

Переможці. Піонери. Тисну вашу руку.

Біля комуни проходять і тіні минулого – черниці чорні (тепер живуть невідомо де, а в монастирі церква й дитячий будинок).

Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як поросля.

Іноді сонце заверещить золотом, тоді на мозок спадає гаптований серпанок.

...До Андрія підходить Варвара й оповідає про яму – недалеко яма, куди черниці скидали колись «незаконних» немовлят: опороситься черниця й запричаститься тайни вбивства.

Підходить товаришка Валентина – високолоба (чудовий високий лоб... люблю високолобих. М. Х.).

Валентина заікається до Варвари:

– Ви пппрро це вже ка-а-зали.

А Варвара буркотить:

– Ну й казала, і ще скажу. Забула, значить.

Андрій наставляє вухо й уважно слухає. Варвара починає знову.

Отже, в комуні живуть ще такі особи: 1/ Іван Іванов, 2/ Же, 3/ Мура (останні дві – Бобчинський і Добчинський: зріст), 4/ Йосип Гордієнко – безпартійний (і Андрій безпартійний). Здається, всі.

Проте забув: коли теплінь, а в монастирським саду пахтить медом, у комуні завжди гніздиться сторонній люд. Словом, так: бувають товариші з сіл і губерніяльного міста. Зимом сторонніх мало.

А сьогодні весна. Розумієте? Буйна, арештантська весна. У-ух, щоб тобі... Сьогодні весна, мов голуба тягучка: ів би й дивився без кінця...Д'ех, моя коханко. Дай, візьму тебе в свої залізні обійми: твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

...Прилетів традиційний соловей, порозчиняв вікна – правильно!

...А в ідальні дві дошки, чорна й червона. На чорній написано:

«Товаришка Же за буйство».

На червоній написано:

«Товариш Андре за»... (далі розвезено пальцем).

...Же – надто неспокійна. Же – циганочка, а Іванову співає:

– Мій симпампончик і вкраїнофільчик.

Тоді Мура каже:

– Ах, моншерамі, це ж моветон.

Розшифрую:

Іванов – пітерський слюсар, а українську мову знає краще за українців. (Буває). Так міркує: нацсправа, мов уюн (це, здається, в Кавтського), а на мову – плювають. «За якою наказуєте? За китайською? – Будь ласка!»

Але Іванов каже:

- У нас, у Пітері, так. Ми, пітерські, так. - Словом, авторитет Пітера непорушний. А Пітер - це Іванов. Це, звичайно, щодо публіцистики.

...Ну-с.

Же - циганочка. Очі інституткою і гадючкою до Іванова:

- Будь ласка, понюхайте оцей оселедець. Чи не відчуваєте тут буржуазного духу? А то хочемо ще купити.

Іванов знає жарти, але досить серйозно наказує:

- Щоб оселедців більш не купувати. Досить. Можна жити скромніш.

... У монастирським саду гримнув традиційний соловей. За монастирем заграло сонце в рожеві сурми.

Мура каже (промова в ніс):

- Ан-дре.

Це так поважно, ніби в сальоні графині Х. Але - це не так: тільки погляд маман, а взагалі - йолки зелені. І все.

...Нарешті комуна розійшлась на роботу. Залишились: Варвара і Андрій.

Тут і кінець другому розділові.

III

Варвара варить борщ на примусі, а Андрій чистить картоплю. Рожеві ранкові сурми біліють. Іде день і біла музика дня. Традиційний соловей замовк. Над монастирем сонце.

Звичайно, Варвара буркотить:

- Ну от: була у панів - робила. Тепер у комуні - і знову роби.

Андрій каже:

- Так ви не робіть, Варварушко. Ми й самі справимось.

- Не робіть! А хто ж обід зварить?! Га?!

- Ну, то робіть, Варварушко.

Хвилюється:

- Варварушко... Варварушко... Ні в яким разі й баста. Ну-с...

Андрій раптом зривається з місця й мчить до столу.

Навздогін йому сміх:

- Ага. Приспічило!

Андрій хапає папірець і олівець і нервово накидає нерівні літери. Це - поезія. Він увійшов у творчу екстазу. Сується по кімнаті, спішить полетіти й бурмоче незрозумілі фрази.

А Варвара? О, Варвара спокійна, як курка на сідалі. Картоплю покинув? І біс із нею, з картоплею. Приспічило - значить будуть гроші. О, Варвара це вже знає.

Коли до Варвари заходить сусідка. Варвара зводить хмуро брови й пошепки каже їй, вказуючи на Андрія:

- Ви не думайте, що він абищо. Він не абищо, а ось...

І виймає з кишені Шевченків портрет.

- Знаєте хто? Це Кобзар, значить. Товариш Шевченко, отой, що на сполкомі висить. А він (жест на Андрія), значить, під Шевченка пише різні пісні, скажемо, та інші прозвіденія.

..Андрій по кімнаті носиться. Варвара картоплю чистить. Борщ над примусом булькає. А за вікном повітове місто, де пахне Гоголем, і відходить за обрій слобожанська степова далечінь. ..Да, ще про Гордієнка не казав.

Добре, скажу.

IV

Йосип Гордієнко - хороший хлопець. Але - «педантична пунктуальність»: слова Бобчинського чи Добчинського - не пам'ятаю. Йосип, спец з Упродкому, завжди виголений і свіжий, мов хлоп'яча ковзалка.

...Це з його записної книжки:

...«Підвідділ гоління» (підсумок за п'ять років) 113 р. голився своєю бритвою, з них: 14 - на дворі (кімнату зайняли більшовики), 99 - у кімнаті; з цих 993 - порізався: 1 раз сам не знаю чому, а 2 рази забув помантачити бритву. 118р. голився в місцевого цилюрника, що квартирує за Паланкою; з них 5 - в отряді: цилюрник одступав з Червоною Армією. І т. д. А це з відділу самоосвіти: 18 вересня прочитав 3 сторінки (такої-то) книги, звичайно, з марксизму, тоді ж одна година пішла на вивчення

англійської мови для ознайомлення з тред-юніонами в оригіналах, звичайно, з марксистського погляду» й т. д.

...З другої кімнати чути:

– Товаришу Гордієнко.

Він підводиться й резонно підкреслює:

– У нас прізвище одкидається. Кажіть просто: товаришу Йосипе.

А Варвара підслухала:

– Варваро. Йдіть-но сюди.

Варвара незадоволено:

– Можете виражатися: товариш Варвара.

...Комуна гигоче, пес у сінях (перелякався) гавкає, а Варвара сердито спльовує:

– А ще комунія... Тьху!

А над містом мчить, як революція, молода весна. Зазирає в обивательські вікна, показує язика й летить далі.

...Д'ех, моя коханко. Дай, візьму тебе в свої залізні обійми. Твое волосся пахне, мов виноградне вино.

V

П'ятий розділ пишу, заплющивши очі:

...Жила-була велика імперія – драти, ліси, тракти. Сходились тракти, були станції, були допотопні наглядачі: гужевиx трактів, гужевиx станцій. Ідуть ліси, а там, десть у гушавині, дзвоники – це дрижула, поштові коні. Раптом дзвоники стихають – це злодії... А потім посунули стовпи, за стовпами – шинки... А от іде до царя хохол із скаргою (це, здається, анекдот); узяв квач, уквачив... А далі ще станція, а за нею корчма... за лісами оселі, за оселями туман... І знову чути дзвоники...

...Це ж до чого? – Так собі.

...А з повітового міста, де пахне Гоголем, передають, що дехто з комуністів хазяйствечком обзавівся й будиночок збудував.

...«Е-е-ех, мамочко, заміж хочеться».

...Поле, поле й оберемки з сонця.

Пролітає весна, іде літо.

Комуна живе так: о 4 годині вдень, як курчата під квочку, в будинок, до себе.

А втім, високолоба Валентина рідко буває вдома: на коростивих клячах через бандитські ліси тягнеться вона по волосній периферії – агітувати, організовувати, інспектувати, інструктувати й ще «вати» й «вати».

Високолоба Валентина – завжінвідділом повпаркому.

Іванов каже:

– І в Пітері б згодилась.

А Мура каже з апломбом:

– Пітер – цитаделя революції, й форт його – Кронштадт.

...А Же ще не прийшла, замість чорної дошки (за буйство) комуна ухвалила: два рази зверх норми прати комунальне шмаття.

Мура зазначає:

– Так і треба. Буде знати, сволочишка. В комуні «сволочишка» – слово ласкательне, і буржуа тепер сволочами не називають, а називають так: «человеці в благоволеніі».

...Коли всі сходяться – гармидер.

Мура кричить:

– Ан-дре!

...А от про телефон так і забув сказати: в комуні є телефонний апарат без дроту.

Андрій підскакує до телефону, бере трубку і –

– Агов!

Мура з апломбом:

– Не агов, а альо!

Всі:

– Ша!

– Ша!

...Тиша.

Андрій голосно:

– Агов!

Комуна:

– Агов!

Потім від телефону урочисто-надхненна промова:

– Ша. Перекличка йде по соціалістичній федеративній радянській республіці... Відкіля? Ага, чую. Передавайте далі по лінії. Чумаківська комуна в бурю непівського лихоліття відчуває себе твердо й непохитно. Комуна певна, що вона є шматок мудрого серця республіки. Капітан комуни, Іванов, салютує в усі кінці, в гнізда братерських комун федерації. Румпель в наших руках. Ганьба нудьгуючим. Смерть неврастеніи. Комуна ще раз салютує своїм буйним переконанням: шлях важкий, але шлях до комунізму. Гряде час світової революції. Слава комунам федерації! Слава Чумаківській комуні!

В комуні крик:

– Слава!

– Слава!

Екзальтований Андрій скочив на стіл, приймає позу диригента й заводить:

– Чуеш, сурми заграли.

– Слава! Слава!

...А потім сідають пити чай.

...Манастирський годинник.

– Бов! Бов!

Із сходу надходить синя гроза. Півнеба обхопила важка хмара. Завмерли дерева. Ні шелесне. Далеко гримає, а блискавиці ріжуть безкраї степи.

Ой буде горобина ніч! Буде!

...Мура похилила голову на Андрієве плече, а Андрій у задумі. Бідний хлопчисько: гігантські образи ріжуть його мозок – він поет. Завтра почувемо від нього чудову поезію «громовиця».

...Із сходу надходить синя гроза. Іванов сидить за ломберним столом, але там не карти, а звичайнісінькі інструкції: треба переробити й розіслати завтра по волостях.

Же:

– Іване! Подивись – гроза.

- Не мішай, Же.

Мура надхненно:

- Нещасна гроза. Коли б вона знала Івана, не одну б молонню послала сюди.

...А Варвара хреститься в куточку, щоб не бачили. За столом усі, крім Валентини: Валентина в Дубівській волості на роботі.

Же язвить:

- Товаришу Йосипе. Відкіля це: «гонителі земства й анібали лібералізму»?

Гордієнко спокійно відповідає:

- Здається, записано... (виймає записну книжку)... Це з книги «за 12 лет» Вл. Ільїна (Н. Леніна), видання Петроградської ради депутатів 1919 року, сторінка 157.

Іще говорить спокійно:

- Можна взнати й це, наприклад: «Ернст Геккель і Ернст Мах» - є розділ теж із книги Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», Держ. видав. 1920 р. Або, скажімо, передмова до третього видання «Анти-Дюрінг» написано... зараз скажу... Лондон, 23 травня 1894 року, цебто за три роки, три з половиною місяці й один день пізніш мого народження.

Кімната не витримала - регіт.

Гордієнко спокійно п'є чай.

...Гроза йде.

VI

Валентина... ах, який у неї високий лоб, як башта (люблю високолобих М.Х.). Валентина несе обов'язки й начальника города, що одвели комуні за Зубівською левадою. А Іванов-начальник кампаній. Місяць має чотири тижні, а два з них призначається для кампаній. Наприклад, тиждень уборки червоноармійських казарм (іде вся комуна), тиждень марксистського знання й т. д.

Бігли дні (в комуні завжди біжать дні). Вибивалась городина. Після обіду всі виходили на роботу до Зубівської левади. Андрій декламував свої експромти, Іванов підганяв комуна, а комуна кричала:

- Нещасний прикажчику... Геть комбурів!

А коли сонце розсипалось на далеких зелених гонах, а в монастирі звонили до Вечірні, комуна становилась у два ряди й з піснями йшла містом додому.

Іванов ішов попереду й командував зводом, він же починав пісню. Одна рука в Іванова (забув сказати) висить: його ранило калєдинським снарядом, а другою рукою він розмахує в такт:

– Ать! Тва! Ать! Тва!

Іноді Же каже:

– А може, пісень не треба?

Комуна в регіт:

– Браво! Же соромиться обивателів.

Тоді Же починає перша, і так дзвінко, що на тротуарах зупиняються.

Але от приїздить із волости Валентина. До Іванова:

– Іди сю-юди. Требба по-о-орадитись.

Іванов:

– Кажи тут.

Валентина мнеться.

Звичайно, Андрій схоплюється й кричить несамовито:

– Це свинство. Чого тут не кажеш? Ховаєш од мене? Я цього не допущу! Я вимагаю, щоб од мене не було партійних тайн. Я все мушу знати. Це свинство.

(...Андрій безпартійний).

Потім він ще кричить і доказує, що йому треба все знати, інакше він не може орієнтуватися.

Підхоплюється Же:

– Як це орієнтуватися? Ану?

Вмішується й Мура.

– Ан-дре!

Же:

– Ага, знаю як: шпигуни теж орієнтуються.

– Що?

Крик! Крик! Крик!

...А увечері на чорній дощі стоїть:

"Тов. Же за буйство".

... А Варвара ніяк не добере, з ким живе Андрій: чи з Же, чи з Мурю.

– Мама їх розбере.

...І знову біжать дні. Ясні дні відходять, приходять дощі. Комуна забиває чотири кімнати, а в двох ставить пічки-комбідки.

...Повітове місто погрузло в болото й із злістю дивиться на комуна.

Один раз на місяць підводяться підсумки роботи. Виникають жваві дискусії. Теоретичні висновки робить безпартійний Гордієнко, спец за Марксом, а практичні діагнози ставить Іванов. Хороби партії – коники вечорів. У комуні розв'язують питання, а потім у повіті проводять кампанії.

В дебатах приймає участь і Варвара. Вона сідає біля Іванова: авторитет безсумнівний – і дає такі поради:

– А я так скажу оце: недостойні мужики, щоб над ними голови стільки ламали. Не розуміє свого інтересу – цур йому пек. А то можна ще й панів присогласити: хай ще провчать.

Мура становиться в позу артиста:

– О Ціцероне. Твоїми устами тільки мед пити.

Буркотить Варвара:

– Ну, дзиго, хоч на хвилинку замовкни.

Тоді Мура до Андрія:

– О мій Андріє! Який пасаж!

І хилить свою пухку голівку на обідране плече поетове.

...В монастирі знову дзвонять:

– Бов! Бов!

VII

Ну-с. І живе, значить, комуна біля монастиря, а в монастирі:

– Бов! Бов!

Біля вікон проходять черниці чорні - тіні минулого.

...Пройшла буйна, арештантська весна - арештантська юність. Пройшло міцне літо - міцна мужність.

Прийшла старість - болото.

В тихих затишках міського добробуту шипить самовар, і сняться обивателеві бакалейні сни старосвітського галантерійного життя.

...Восени в повітовім місті, як ніколи, пахне Гоголем.

Після службових годин Гордієнко зудить Маркса, а Іванов носить з новими планами.

...А навкруги комуни сіро, тільки зрідка апельсиною шкуркою промайне сонце.

Коли обиватель проходить біля комуни й чує відтіля бадьорий сміх, він на момент зупиняється, ехидно усміхається й раптом зникає в темнім заулку.

А в комуні чути:

- Ей, ви, ребятоньки! Не забувайте, завтра починається тиждень заготовки палива!

Саме тоді Іванов прийшов додому надто пізно і зараз же ліг на кровать і одвернувся до стінки.

Підійшла Валентина:

- Що з тобою?

Підлетіла й Же:

- Товаришу капітане, що це ви так довгенько?

Іванов мовчав, потім повернув лице. І почула комуна загробний голос:

- Друзі мої... винний... їй-богу, винний... Погода проклята... осінь проклята...

Же закричала:

- Хлопці, сюди! Скоріш! От так капітан!

Біжить комуна:

- Що там таке?

А вийшло, бачите, так (Іванов сам розповів): прийшов до одного спеца, а той випиває самий справжній спирт. Така взяла досада, а тут ще в «Комуністі» оголосили кампанію боротьби «з п'янством». Хотів був розбити

пляшку на голові спецовій, а потім подумав... а тут, як нарочито, дощ дрібний... та нудний.

...На другий день, перший раз за все існування комуни, на чорній дошці стояло: «Тов. Іванов, капітан комуни, за...» (далі розвезено пальцем).

А втім, комуна цілком була задоволена з такого випадку, бо з цього часу всі вже зазнали солодкості чорної дошки.

На другий день Андрій стояв біля телефону й викрикував:

– Агов!

Звичайно, Мура виправляла:

– Не агов, а альо.

– ...Агов! Слухайте, комуни всея федерації: капітан Іванов потерпів аварію...

Же перебиває:

– Ах, який ти! Хіба людина може потерпіти аварію?

За вікном дощ, а в монастирі:

– Бов! Бов!

VIII

Комуна пережила й осінь.

Прийшла зима.

...Мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

...Уночі пішов перший сніг – посивіли вулиці.

...Здрастуйте, мої веселі сніжинки!

...Здрастуй, моя юність-метелице!

Пружисте тіло, пружиста думка.

Мороз.

Хо-ро-ше.

А в кімнаті холоднувато. Комбідками не напалиш, та й палива мало.

Вікна злегка помережало лідяшками.

За вікном летять сніжинки, і ковзять перші сани. Весело біжить селянський коник по пухкій сніговій дорозі.

– Ей, братва, гайда розчищати сніг.

Шум. Гам. Крик.

І дзвенить мороз весіллям молодих голосів.

...Але –

– другий сніг приніс із собою й сум. Узнали, що Валентина завагітніла, а Валентину відкликають у центр на дуже відповідальну роботу. Валентина телеграфувала: «приїду через тиждень».

І рішила робити операцію.

Але це так противно. Валентина згадувала яму, що біля комуни, і черниць. Іще було так противно.

Підходила Варвара й питала:

– Від кого ж ти, голубонько? Невже від Івана? А може, від Андрія?

Валентина:

– Ах, як вам не со-о-оромно!

А Же прийшла й сказала:

– Нічого, Валько, то не вбивство, коли цього вимагають інтереси суспільства.

Валентина:

– Не те, Же, ннне те. Мммені ннне того...

...Ну-с... Іще два тижні:

Туп! Туп!

...Стояв мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

...На сани сіли всі, вся комуна. Сів і Гордієнко – «пунктуальна педантичність».

Мороз кричав:

– Ан-дре.

І хилила Мура свою пухку голівку на обідране плече поетове.

А Андрій розсипав у степ:

– Передавайте по лінії: Чумаківська комуна салютує в мороз: хай живе світова революція.

І одкликався мороз:

– Слава. Слава. Слава.

...А втім, Варвара так і не поїхала (одвозили Валентину). Одяг усі мали дуже легкий, а Варвара до того була ще й стара. До саней її не пустила сама Валентина.

...Селянський коник весело біжить по пухкій сніговій дорозі.

Одступає монастир усе далі й далі – назад, ідемо в снігову даль.

Ця комуна й зараз існує – вона на Слобожанщині. НА ОЗЕРА

...Коли твій човен покинув осоння й зачлюпотів під парасолями старої лапастої верби (верба самотньо маячить серед глухої дичавини комишів), тоді ти помічаєш раптом, що небо ніколи не буває таке хрустально-голубе, як у серпні. І саме в цей момент життя запахне вранішнім запахом і ти думаєш: чи не повертається буря твоєї молодости?

Колись, мільйони років тому (чи то був сон?), тебе тривожили очі якоїсь романтизованої дівчини, і ти йшов у білий сад, ішов похитуючись, мов п'яний, – така солодка путь була перед тобою. Ти падав на землю й безумствував, бо ти згоряв у пожарі першого неповторного кохання.

Але хіба ти думав, що все це ніколи не повернеться, і тільки раптом (під парасолями лапастої верби) перед очима твоїми вітром помчаться спогади? Хіба ти думав?

Так уклонись же цьому хрустально-голубому небу, що зробило бурю в твоїй душі і хоч на мить вивело на загублені доріжки твоєї юности.

А втім, життя таке барвисте, що кожному своя путь. Один сидить у б'єргальці й нюхає тютюновий дим за чашкою пива, другий фліртує десь з радянськими «мадам», третій мліє біля самовара й радіо-рупора останньої конструкції.

Я відпочиваю на полюванні, і тому покраса незнаних світів мені також відома, як і всякому флямариону.

В суботу я одягаю ботфорти, перекидаю через плече ремні, патронташі, ягдташі й рушниці і кличу свою суку Нелі. Собака добре знає, в чому справа, і починає хвилюватись: лізе до мого обличчя, з вдячністю лиже мені руки й верещить. Тоді я одчиняю двері й дивлюсь на свого ірландського сетера. Але Нелі не піде без мене. Вона скалить зуби й кокетує тоненьким вереском.

– Що з вами? – запитую я. – На якій мові ви говорите? На мові паризьких кокоток? Дуже приємно! Ви питаєте, чи я розумію вас? О, безперечно! Cela va sans dire!

Нелі робить кілька плижків по кімнаті. Тоді я рішуче кінчаю з цією церемонією і йду з дому.

На вулиці ми беремо візника, і за півгодини я вже за городом, на товарній станції. Сюди подадуть дачний потяг на степові півстанки, і за кілька хвилин ми розпрощаємось із шумом міських вулиць.

І вже тут, на дальньому пероні, я починаю перероджуватись. Я забуваю сіреньке життя сіреньких болів і турбот і пізнаю інший солодкий світ. Мені так легко на душі, нібито я ніколи не знав тоски й терзаній. Дух моїх прадідів оживає в мені, і я, безтурботний, дивлюся на землю з висоти птичого польоту. Я іду туди, де мене чекає вільний степ, тихі задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок.

Коли ми з Нелі приїжджаємо на станцію, там уже давно бродять ватаги мисливців, і давно вже верещать родичі мого сетера. Із степу летить бадьорий надвечірній вітерець і хвилює мені ніздрі. Нарешті подають потяг, і я лізу в мисливський вагон. Нелі махає хвостом і дивиться на мене ласкавими очима. Я розумію, в чому справа: вона просить допомогти їй зібратись на верхню полку.

– Добре! – кажу я їй підіймаю її.

У вагоні стоїть неймовірний шум. В одному закутку співають. старовинних козацьких пісень, в другому – якийсь мисливець розповідає анекдоти. Тоді мені прокидається вовчий апетит, і я розгортаю пакунок.

– Ей, держи! Держи її – кричать мисливці: то пробігла вагоном якась дівчина.

Нарешті потяг рушив. Перед очима промайнули кіоски, баби з яблуками (у вагоні страшенно пахне яблуками), промайн timer семафор. Потяг вилітає в степ.

Коли місця біля вікон зайнято, я виймаю з ягдташу Горація й перегортаю сторінки. Мій епікурейський настрій цілком відповідає віршам римського поета. Іноді я беру з собою тургеневські «Нотатки мисливця», але перечитую в них тільки ті абзаци, де автор малює природу. Діалоги я обминаю й обминаю все те, що не відповідає моему настроєві. Навіть на полюванні я не прислухаюсь до так званих «серйозних» розмов, і все, що я спостерігаю там, все воно світиться крізь рожевий димок моєї безтурботної епікурейської уяви. Сьогодні субота, завтра день відпочинку, і я тікаю від людей.

– Пробачте мені, дорогі друзі, – думаю я. – Але дозвольте забути про вас.

Потяг розриває простори й летить. Нарешті я бачу, що біля правого вікна звільнилось місце, і я поспішаю туди. Я притиснув чоло до скла й дивлюся в степ. Сонце пливе кудись за ярки, і спокійні кургани стережуть спокій безмежності.

Тоді надходить задума, і переді мною виростає наш посьолок, батько-мисливець і той прекрасний вечір, коли я в перший раз поїхав з ним на

полювання. Пам'ятаю, ми приїхали на луки вночі. Я думав, що це «Бежин луг». Десь хропли, коні. Наша підвода зупинилась в комишах. Кобилу пустили на пашу, а самі лягли на віз. Я довго не спав. Були міріади зір, і я довго мріяв і дивився в небо. Потім я заснув. Сон був короткий і тривожний. А розбудив мене постріл. Батько вже стояв в комишах і зустрічав вранішній переліт. Парувала ріка, й десь загорявся світанок. Пам'ятаю, я хотів тоді умерти – так прекрасно було й так билось мое молоде серце.

Але все це так давно було! Батько давно вже лежить у могилі, посьолок навіки зник з мого горизонту, і мені залишається тільки згадувати їх. Та й згадувати мені треба обережно, щоб хтось не помітив. Моя путь уже теж заламується до могили.

Нарешті потяг затримує ходу: попереду нас перша вілла й півстанок. Я одриваюсь од скла й сідаю на своє місце. Нелі положила лапу на свою голову й уважно дивиться на мене. Метушаться мисливці й біжать до дверей. Потяг зупинився.

– Вілла Стаховського! – кричить кондуктор.

Вилітають постаті – люди, собаки, вилітають клунки, і знову свисток. Потяг рушив, і знову біжать поля, луки й обрії.

На кожному півстанку лишається кілька мисливців. Що далі, то більше порожні вагон. Я їду на дальній півстанок, на лиманські озера.

Напроти мене мовчки сидять селяни (в наш вагон уже заходять і сторонні люди). Тоді я звертаюсь до них, і ми перекидаємось словами. Вони дивляться суворо й похмуро, і я почуваю себе ніяково, бо мені вже здається, що я в їхніх очах зайва людина, яка зовсім непотрібна суспільству і т. д. і т. інш. Але я поспішаю одігнати від себе ці думки й переконую себе, що це зовсім не так.

І от наближається лиман. Нелі хвилюється, і я здіймаю її з верхньої полки. Сонце ще стоїть на два метри від горизонту, і на вечірній переліт ми, очевидно, встигнемо. Ми зустрінемо його десь у дорозі, на степових озерах.

– Ви де будете? – питає мене якийсь мисливець.

– На Троватому! – відповідаю я.

Діалоги коротенькі, бо тепер уже не до розмов. Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще регоче на весь вагон і з захопленням розповідає, як він сварився із жінкою перед виїздом. Вона, мовляв, страшенно репетує й завжди не пускає його. Біля робітника стоїть його синок і усміхається. Ця парочка мене завжди зворушує. Але, коли потяг прогрімить залізничним мостом, я вже збираюсь і спішу на ганок.

Нарешті замаячив і наш півстанок. Потяг пішов поволі й зупинився. Ми висипаємо на перон. За станційними будівлями вже стоять підводи, і тихо іржуть коні. Частина мисливців почвалала пішки, частина сідає на вози й їде на лиман.

Мене завжди зустрічає бабуса із мисливської хати.

– Ах ти, мое соколятко! – говорить вона й влаштовує на возі сіно.

Я тисну бабусі руку, розпитую, що, як і сідаю на воза. Туди ж плигає й Нелі. Ми рушаємо в степ. Рушають і інші підводи – з криком, гамом і піснями. Потяг заревів в останній раз. Потім майнув чорним хвостом і зник за поворотом. Станція осиротіла. Але я ще поглядаю на неї. Інші мисливці, очевидно, не цікавляться цим забутим степовим півстанком. Мене ж він завжди тривожить і викликає багато спогадів. Я взагалі не можу спокійно дивитись на станцію, бо по станціях пройшла вся буря горожанської війни. На станціях так недавно люди вмili вмирати, і вони вмili так надзвичайно жити.

– Ну, розкажуй, синку, що там у вас у городі, – каже бабуса й тут же, не дочекавшись мого оповідання, починає виливати свої селянські болі й радості.

– Ну, а як же дід Зідул? – питаю я про її чоловіка.

Що ж Зідул? Зідул, мовляв, шкандибає потроху. Вчора був там-то, сьогодні іздив по сіно. Приходила сваха, трохи випили. І бабуса регоче. Вона теж любить випити, і особливо в компанії.

Тоді переді мною виростають милі й далекі постаті Пульхерії Іванівни й Афанасія Івановича, що так тривожили колись Гоголя. Я думаю, що ці постаті безсмертні й що Зідул і бабуса – це тільки варіації одного і того ж типу. Навколо нас фантастичний степ. Гостро пахнуть бур'яни. Бабуса поганяє коника.

Тоді я бачу мертві краї, "старосвітських поміщиків" і гоголівських старичків. Я бачу Пульхерію Іванівну, Афанасія Івановича і їхній домок. Він стоїть тепер (чомусь) над кручею. Внизу духмяна ріка, далі піски, як нова Сахара. Збоку стоять Сорочинці – ті краї, де блукала колись «червона свитка». Ліворуч – сам славетний Миргород. Коли ясна погода, за кучугурами, крізь марево, гоголівський край як на долоні.

Мені здається, що я теж бував у Афанасія Івановича. Тут живе тепер його якась трюхрідна правнучка. Вона глуха, столітня й тихо доживає вік, і домок теж похилився під вагою віків – от-от завалиться. Правнучку не зачепили наші осінні мятєжі. Тільки там, у старій халупці з химерною вивіскою «Сільська Рада» та в бур'янах на майдані метушиться чуже життя – то піонери і якісь ще комсомольці тривожать старосвітську мертвоту. І чути – ще повелись комісари. Але не з тих часів, коли в ніч під Різдво чорт сховав місяць у кишеню, а зовсім інші, незнані. До Афанасія Івановича, власне до його глухої праправнучки (старичка давно-давно нема, тільки чебрець на могилі пахне), приходить зрідка десятник. Проте й він зветься тепер сільським виконавцем. Віжить коник. Бабуса раптом заспівала. Вона заспівала своїм старечим голосом:

Ой на горі та женці жнуть,

А попід горою, попід зеленою козаки йдуть...

Тоді переді мною знову виростають забуті постаті й деталі. Я бачу древні етажерки, що на них під густим серпанком пилу лежать старовинні поживклі книги, чую, як хрипить годинник своєю старовинною зозулею. Чи не Пульхерія Іванівна так тепло глянула на мене? Чи не Афанасій Іванович киває мені з вогкого кутка?..

– Чиі це дині так запахли мені? – думаю я.

Ми їхали повз баштан. Загавкав собака, і я прокинувся від задуми. Моя бабуса аж заливається своєю піснею. Попереду нас маячать підводи.

Ми вже проїхали верстви три, і я прошу бабусю зупинити коня. Вона зупиняє, і ми з Нелі йдемо вбік. Ми наказали нашій бабусі зробити нам вечерю й зустріти нас на порозі своєї хатки. Відци до лиману дві верстви, і ми з Нелі дійдемо пішки. Зараз ми йдемо на степове озерце, що праворуч, і там постоїмо на вечірньому перельоті. Ми йдемо на надплесне, що його вже тепер нема. Як і багато степових озер, воно навіки зникло з мого мисливського горизонту. Щороку я гублю радісні води, а за ними всихають рештки струнких комишів та пишних осок. І на мою вразливу душу злітають метелики жури, бо ж так недавно, так недавно все це було.

Я любив зустрічати вечірні прельоти на цьому озері. Коли на дальню ріку спадали липкі тумани і води тихо парували на захід, тоді вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси – туди, за Атлантику, за океан. Надходив вечір. Моя старосвітська бабуса годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір вітряків, минала цвинтар і пересікала даль біля багаття, що раптом спалахувало серед степу. Тоді на глухому півстанку кричав паровик, і пролітала стьожка огнів. Нарешті надходило надплесне. Я стягував на ботфортах ремені й брів у болото. Сторожова стоянка була на сході, так що переді мною стояло все озеро, і було воно в багрянцях вечорової зорі. Над озером пливла м'яка й тендітна тиша. І тоді в селі дзвонили до Вечірні. На небі вже булькали зорі, і із степу йшов легкий димок пожарища. Починався переліт. Таємними кажанами носились над водою чирята. Моя «бельгійка» раз у раз розривала пострілом матовий присмерк...

Це були чудові вечори, і я їх ніколи не забуду. Але надплесне вже давно висохло. Вже давно там, де пахли осоки й своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор. І тільки я, як невгамовний дон Квізадо, все шукаю нових ілюзій до нових невідомих берегів.

...Нелі захвилювалась і раптом зробила стійку. Зірвавсь перепел. Я вистрілив і промазав. Нелі повернула голову й докірливо подивилась на мене. Вона так докірливо дивиться на мене, що я мимоволі перевозжу очі в інший бік: мені соромно. О, Нелі вміє присоромити свого двоногого товариша!.. Тоді ми йдемо до озера мовчки. Я ніяк не наважусь поласкати свою суку, а вона теж чуває себе ніяково. І тільки другий вдалий постріл остаточно помирить нас.

Сонце вже лежить на горизонті грандіозною червоною трояндою і збирається на ночівлю. По степу метушаться маленькі вітерці. З далекого села зрідка долітають парубочі й дівочі вигуки.

- Бац! Бац! - чую навкруги.

Потім сонце ховається, і тільки ледве помітний слід його залишається на заході. Я ще кілька разів «промазав», але я вже не бачу очей моєї Нелі, і до того ж на ягдташі мені висить двоє чирят. І потім я давно вже не стежу за перельотом - я слухаю степ. Постріли рідіють, і нарешті їх не чути. Перельот скінчився. Наді мною стоїть зоряне небо, і десь блимають степові вогні.

- Нелі! - кличу я суку, і ми поволі йдемо до лиману - туди, де нарешті зустріне бабуся і її пахуча вечерея.

Дві верстви ми проходимо скоро. От уже ми дійшли оселі й бредемо глухою вулицею. Гавкають собаки, по хатах жевріють каганці. Ми обминаємо старовинну козацьку церкву. Десь кахикають парубки й верещать під повітками дівчата.

Нарешті ми бачимо хату старосвітських друзів. Біля хвіртки нас зустрічає дідусь Зідул.

- Здрастуйте! - каже він. - З качками вас... Чи, може, не пощастило?.

Я передаю йому двох чирят. Але він хитає головою і скаржиться: раніш, бувало, як зробиш один постріл - то й десять качок, а тепер тільки порох переводить. Це - традиційна зустріч, і я на неї, як завжди, «підтакую».

Тоді ми йдемо до хати, і на порозі нас зустрічає бабуся. В хаті пахне смачним борщем. Я виймаю з ягдташу пляшку з горілкою, і ми сідаємо вечеряти. Зідул інформує мене, як стоїть справа з лиманськими озерами. Завжди буває так, що «вчора» було страшенно багато дичини, а сьогодні «щось» мало. Тоді я питаю, скільки ж Зідул «вчора взяв». Дід зітхає й каже:

- Та одного поганенького куличка.

- В чому ж справа? - питаю я.

А справа, бачите, в тому, що йому вже перестали очі служити. З такими очима, мовляв, багато не вб'єш. Потім він розповідає мені кілька мисливських анекдотів. Ці анекдоти я чув в сотий раз, але я їх вислухав і тепер з охотою. Зідул завжди розповідає їх як правду, і мені хочеться йому вірити. Мені так хочеться вірити, що я нарешті й вірю.

- Це ж така наївна брехня, і стільки в ній наївної дитячої правди, думаю я парадоксами.

Нарешті пляшка моя порожня. До мене тиснеться Нелі, і я їй кидаю два шматочки м'яса. Вона з подякою дивиться на мене й лягає біля моїх ніг.

На дзвіниці дзвонар б'є одинадцять. Тоді бабуся вносить у кімнату солому, і я лягаю на ній. Завтра, ледве засіріє, Зідул підійде до мене й скаже підводитись. Ми зберемо рушницю й помандруємо на озера. А сьогодні я лежу на соломі, і мої мислі плывуть по хатці моїх старосвітських друзів.

– У чому справа? – думаю я. – Чому я з такою світлою радістю іду сюди?

Але відповіді я не найду. В кутку вистукує цвіркун, десь на вулиці співають дівчата – і все це як якась дитяча казка. Мислі мене в'яляють, і я починаю засипати. І тоді приходить мені думка, що мої старосвітські друзі просто туман фантастики, що вони зовсім не живі люди, що це тільки тіні справжньої людини.

– Цебто? – знову запитую себе. – Виходить, що мій відпочинок – це не що інше як порожнє й мертво місце в моєму коротенькому житті?

Але й тепер я не найду відповіді. Мислі мені зовсім зів'яли. Збоку шарудить солома – очевидно, кошеня блукає по хаті. Крізь сон я бачу клаптик зоряного неба й лежачі силуети моїх старосвітських друзів...

...Але на світанку я підводжуся бадьорий і веселий і з надією дивлюся на бабусю й Зідула.

– Ну, Нелі, сьогодні поползем на славу, – кажу я ірландці, і ми йдемо за дідом. Нас випроваджає, як і завжди, наша мила бабуса. Тоді кричать півні й стихають парубочі вигуки.

Зідхає півтемрява. Ми довго йдемо вуличками. Зідул пахтить люлькою й мовчить. Нас обминають хатки, повітки. Де-не-де знову жевріють каганці. Нарешті ми входимо в степ, і тоді перед нами блищить матове срібло озер. Ми вже на лимані. За кілька хвилин я буду з Нелі різати човном тиху поверхню комишуватих вод.

– А ранок добрий! – каже Зідул. – Качки підуть із сходу. Тоді десь розривається постріл, і луна біжить на озера. Ми прискорюємо крок. Свіжий вітерець ласкає наші обличчя. Нарешті під ногами забулькало. Мій старосвітський друг передає мені весло, кладе в човен соломі, і за хвилину я на воді.

Десь просвистіли чирята. Десь закричав кулик. Нелі тихо заверещала. Тоді я глибоко, на всі легені, зідхаю й починаю свою напівфантастичну путь.

БАРАКИ, ЩО ЗА МІСТОМ

I

Юхим підійшов до паркана й прочитав такий плакат:

Товариші!

Тероризуйте тил ворога. Бийте німчуру!

Бийте гайдамаччину. Наше військо недалеко.

Хто не з нами, той проти нас.

Підпільний ревком

Д'ех! Мать твою бог любив!

І тут же Юхим подумав про Мазія:

– Так... Розумію... Ну, держись, Мазію! Посмотрим твою ухватку. Потім заложив руки в кишені і, посвистуючи, пішов до бараків. Це було вдень.

II

Розсипається небесний дріб по даху і співають ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

Тиха осіння ніч, коли темно, як сажа, а десь запізнився невідомий птах вилетіти на південь.

Над бараками ліхтар примружив своє старече око, засльозився, з сумом дивиться на провалля. Біля города присіли бараки, а далі ховаються провалля, де навалено сміття з містких будівель, з помийних ям.

А цвинтар, що праворуч, зарився в стоси жовтого листя, і по коліна загрузли могильні верби...

Ну і прислухався Мазій, санітар барачний, і чути було – шарудять у листях мишенята дошовитої осені.

То падають дрібненькі горошинки, щоб напоїти землю невеселим сумом.

Холодно.

Вітер іде широкою вулицею, добігає до бараків і тоді з важким духом трупів несеться до провалля, щоб заритися в сміття.

До бараків, у двір, крізь ворота просунулись рейки, що провели в п'ятнадцятому році, коли з далеких сопот Галичини привезли ранених.

Але зараз не видно рейок – темно, як сажа.

...Ах, Німеччино, Німеччино! Кожного дня заганням у ворота чотири-п'ять вагонів напівтрупів, і бараки повні до неможливості.

Тягнуться потяги без станцій, без води, без хліба на батьківщину – і приходять потяги до бараків.

...І от до Мазія прибіг Юхим, кинув спрожого:

– Ну, есть плакат!

– Що кажеш, Юхиме?

Мазій дивиться двома ярками. Від нього йде труповий дух.

– Кажу – прояви себе!

І розповів: треба товаришам підсобити. Одним словом, приштокати.

Мазій думає не довго і вже гудить голосом польової порожнечі:

– Це можна... Чого ж не можна?

Юхим дивиться непевним поглядом:

– А не брешеш?

– Навіщо брехати?

– Ну, тоді слухай: давай конкретно абсудим. Скажемо так: зробити треба. Це ясно. А як зробити – подивимось. Згодний?

– Згодний.

– Дивись... Щоб, значить, вийшло все в акурат і нікторої зміни від тебе не було.

...Отже, в цю ніч ухвалили так: одного обов'язково приштокати, а далі буде видно.

Окупація – слово не наше, і прийшло воно з темних країв, щоб захмарити наше блакитне небо. Ходять по городу каски, суворо дивиться голуба одіж.

Не голубіють дні.

Мовчки бунтують вулиці, мовчки бунтує завод.

І порожньо очам, мов о дванадцятій годині ночі в обложеному місті.

Мочить дощ і шлики з червоними китицями й червоними поверхами. Звичайно, з наших.

Але чорно на душі.

І шкірить зуби почуття помсти, і хочеться клацнути.

...Окупація – слово не наше.

Від Мазія Юхим пішов до Оришки. Були у неї інші санітари, так би мовити, товариші Юхимові.

«Разговори розговарювали».

Говорили про доктора – старшого лікаря та про інше. Ну, і лаяли – всіх лаяли. Навіть мерців і хорих.

Сказав один:

– А не помічаєте, хлопці, як старший лікар почав хвостом крутити?

Це не спроста.

Юхим наставив вухо.

– Невже і він прочитав плакат?

Гм!

І чогось образився:

– Понімаєш, «хвостом круте». Думаєш, тібе спужався?

Регочеться санітар:

– Що це ти, Юхимушко, чи не з Мазієм побував? Здрігнув Юхим: «В акурат влучив»:

– Перехрестись. Який міне антирес?

– Та хто його знає! Мазій чоловік темний...

А другий розповів:

– Проходжу це я, братці, біля кладовиська. Дивлюсь – щось блукає там. Перелякався я, бо темно було. А потім кричу: «Хто там такий?» Не відкликається. Взяв я тоді на бугайця: «Хто там такий? Стріляти буду». Не відкликається і йде до мене. Конче перелякався я, але стою. Коли це підходить. Дивлюсь – Мазій. «Чого ти тут шляєшся?» – «Могилу, – каже, рив». – «Це уночі?» – «А не все одно: завтра ж знову штук двадцять закопаємо». Отакий!

– Та то його, мабуть, мерці збили з пантелику. Уже нічого йому не страшно.

– Воно так. Та його вже страшно становиться.

Юхим заспокоївся й покликав у сіни Оришку.

Така й така історія. Думаємо одного приштокати. Сам бачив плакат.

Оришка:

– Ну їх до чортової матері! Не зв'язуйся. Коли б чого не вийшло. Юхим поважно взявся в боки:

– Сайдьоть! Лиш би тібе турботи не було.

А потім пожартував:

– Міне що – як треба, то й жисті рішусь. Пайдьош на похорон, музика заграє марша...

Отже, говорили ще й про іншу справу, бо помітив Юхим, що Оришка підморгувала комусь.

– Ти гляди, щоб нікотрої зміни. Нащот зміни я человек пронзительной.

Оришка в знеможі похилилась Юхимові на груди.

...А за дверима ринви співали одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

III

Чи не здається вам, що ми вже давно в бараках, де труповий дух?

Га?

Суета. Суета. Суета.

Хіба можна кожного зводити у ванну після довгої дороги без станцій?

...Потім рили величезні ями й кидали туди необмиті, чорні, виснажені цурпалки живого м'яса.

Не чекали й смерти – валили на підводи й везли на цвинтар. Везли на цвинтар наших полонених, що були в Німеччині.

Отже, праця на дві зміни.

Лікарі ходили по палатах розгублені, сестри й служанки без ніг.

Носіі. Носіі. Носіі.

...Мазій і Юхим теж.

І через край переливається в палатах стогін – чорний, смердючий. І вовтузяться люди й шукають виходу, ніби пацюки, що попали в раковину з рідким калом.

Душить труповий дух.

Не чути сміху в палатах.

Але не можна ввесь час у такій задусі. Виходять на повітря й з жагою ссуть його, як телята материні груди.

...Пройшла Оришка. До Юхима каже:

– Це не завод пахне.

А Юхим вуглем стоїть, думає:

– Без сумлення.

І Мазія очима шукає.

...Палатські служники ліками пахнуть, і все це народ, так би мовити, під знаком запитання.

Ядерні баби, звикли жирувати з хорими, і пухкі та смачні, недарма на «хорих» порціях одгодовуються.

Котлети, а не баби!

От і з Юхимом: нежонатий хлопець, а підморгує не одно бабське око.

...Ну, а Оришка уїдлива, шоколадна баба. Одразу до своєї палати принадлива («Карі глазки, де ви скрились? Міне заставили страждать»).

Оришка в аптеці крутиться. «Дохтурь!»

Як нема фельдшера, то й сама ліків дасть:

– Що вам потребується? Оліум ріціні?

І регочеться.

– Ги! Ги!

Хоч окуляри на носа натягай.

– ...У-ух, ти! Шльондро непідтикана! У Хранцію надумала їхати, чи що?

Іще тигоче, шоколадна, а груди, ніби холодець, тіпаються.

...Набачив Юхим Мазія – покликав, убік одвів.

– Ну, що? Може, передумав?

Мазій на цибатих ногах до сонця тягнеться, баньками з безодень виблискує.

Що він думає, ця мавпа з зоологічного? А говорить спокійно, наче дитина конфету ссе.

Напевне, від трупового духу заморока найшла.

- Згарбаємо - не писне!

Юхим хвилюється:

- Завела сорока про Якова. Ти ділом говори. Що за манера? От падазрітільной!

Одрубав Мазій:

- Не віриш, то йди!

Заблимали очі:

- Міне усьо одно. Підсобити треба товаришам. Возьми в унімання... А ти вола, мабуть, перетягнеш... Значить, сьогодні?

...Увечорі зішлись біля Оришчиної кімнати.

- Все готове?

- Все.

Тоді вже насувалось сіре рядно осіннього вечора.

Пішли до Оришки: поки стемніє.

Оришка з Юхимом жартували на кроваті. Борюкались.

Мазій пахтів цигаркою на палатській лаві - білій з голубим блиском.

В Оришки не очі - поросята кувікають.

Натягнула на Юхима млинця (кашкета цебто) і на вухо телеграфує:

- Нащо цього привів? Погратися не дає. Ги! Ги!

Взяв Юхим Оришчине вухо в зуби:

- Мовчи! Хай сидить. Поспіємо.

Від борюкання кімната повна спеки. Оришка мов сонце, що за обрій перевалює.

П'ють воду, прицмокують.

Потім відпочивали.

Каже Оришка:

- Чого ти, Мазію, такий непривітливий?

Мазій у вікно дивиться, де огні по бараках ходять - хорих переносять.

Мовчить. Як пугач.

– Скоро год у нас, а все однаковой!

Це Оришка, і проглинула:

– Кажуть, з мерцями приятелюеш. Ги! Ги!

Мовчить Мазій. Безодні у вікно вставив.

...Ще пожартували.

І от вечір провалився в темряву.

Юхим загортався:

– Мабуть, ходім!

Підвелись. А Оришка Юхимові підморгує, щоб спати приходив.

«Тяжолое положеніє: мужчин война перевела».

От...

Та, бачите, на дворі гомін глухий пішов.

Наставили вуха.

Оришка:

– Кличуть... Неначе як хворих привезли.

І крикнуло за вікном:

– Виходь!

Юхим досадливе махнув рукою:

– Подаждьош, не пужар!..

...Зійшли з ганку в багно. Двір увесь шумить.

Поліз у кашкет Юхим:

– Ховай струмент. Діла сьогодні не буде.

Пішли за натовпом до рейок.

...А під навісом, де вагони, – лампи та свічки бігають.

Сунеться з вагонів скигління і йде в болото.

Метушився вартовий лікар:

– Ану, хлопці, дружніш!

А хлопці й так ледве ходять.

Учора цілу ніч носили цурпалки живого людського м'яса.

В палатах повно. Вже ніде ставити носилки.

– Отже, «дружніш». Підожди, скоро вже прийдуть, загетьманують.

...У палатах крик:

– Куди несете? Ніде. Несіть у шосту.

– Там уже наставили.

– Ну, в десяту.

– А... йди від гріха... мать твою так! Чого так язиком ляскати?

...Тільки ринви співають пісню в переливах легкого дзвону.

– ...Земляче! А, земляче! Дай, друже, водички!

Мазій наставив свої глибокі ярки.

– Багато вас... Все одно завтра в яму.

Хорій з жахом подивився на Мазію й заскиглив.

Підбіг Юхим:

– Сматри!

І послав кудись у повітря «в бога і богородицю».

Пахло трупами.

IV

Цвинтар – невеселе місце в нашій республіці.

В'януть трави біля могил.

Зализує на могилах свої рани осіннє сонце, потім крутить хвостом і ховається за небесним тином.

Уранці копали братерську могилу.

Гризуть мотики землю, а лопати навалюють невелику сопку, і дивимося на неї з сумом.

...Мазій стоїть з мотикою в ямі, а Юхим – з лопатою на горі.

Інші пішли обідати.

– От дух, аж сюди чути, – сказав Мазій.

Сказав незадоволено Юхим:

– Не могу я більш терпіти, вашого духу слухати.

І дивиться на Мазія:

– Розумієш: треба завод odkривати. Надоїло міне. Хіба це робота з мерцями? Так, недоразумення.

Потім говорили про сьогоднішній нальот. Так би мовити, про діло плакатне.

...Летить під кирки земля, бризками розсипається.

Росте сопка біля ями.

Сонце востаннє крутнуло хвостом і пішло в безвість.

Пішли й грабарі. Яма була готова.

Глибокої ночі піде сюди важкий труповий дух.

Смеркає.

Смеркло.

Від бараків відходять захмарені заулки. Темніє в кварталах – ліхтарів нема, а будинки сиротливі, непривітливі.

...Юхим і Мазій цілу ніч вільні – копали.

Повечеряли й пішли.

Мазій ступає від бараків кішкою, в довгих незграбних ногах оксамит. Щоб не чути, щоб вийти до заводських воріт кішкою.

Юхим каже в долоню:

– Ша!

А сам спотикається, як монополька.

...За десять кварталів – свисток. Пішов по кварталах і тільки за проваллям стих.

Зупинилися. Прилипли до паркану.

Мазій дивиться двома безоднями – очі глибоко пішли під лоб, тільки блиск майорить.

Борода чорна, як ніч.

У Юхима усики з kota. На голові кепі млинцем.

– Ну, от і дивись унімательно. Як підійдемо до пекарні, то й абсуди свайой головой.

Мазій струснув із свитки дощ. Мовчав.

А Юхим кулеметив.

Витяг з багна ногу – багно крякнуло.

– Здравый ти мужик і в арманську був. А тут ради салідарности. Я, брате мій, кательщиком був. Салідарность – первое діло.

Мазій брав саженні кроки, і знову багно крякнуло.

...Біля пекарні розлетілись вулиці, а далі хмурі димарі на чатах.

Уже видно. І видно ще на чатах каску.

По дошках провалюється гул кроків – розмірене, мов маятник.

Через плече гвинтівка.

– Бачиш? Ну, тепер прояви себе. Ти їхню манеру зучив.

Відповів спокійно, як дощ:

– Що ж, діло ясне: зайдемо з того кінця – і не писне.

Юхим потер руки.

...Із заводу зрідка спотикаються молотки... А може, то кузня, що край села стоїть?

Завод іще жевріє, тільки готується вмирати, коли замовкне останній цех.

Юхим з погордою сказав:

– Кательщики. Це тобі не село: підложив бабу під бік і спи. Тут не засньош!

...Чорти його знають: все-таки боязко. Скільки не говори, а треба ж і діло робити.

Д'ех, мать твою бог любив!

Націлився вже Юхим лізти, а Мазій тут зашепотів щось.

– Ну?

Сказав суворо й уперто:

– Отож тепер мене слухай.

– Ну?

– От тобі й «ну».

Юхим затривожився:

– Що ти такий падазрітільной... От манера!

Каже Мазій спокійно:

– Цього чоловіка ти мені даси.

– Це того?

– Та його ж.

Повеселішав..

– Бери без сумлення.

– В тім-то й річ: допомагати прийдеться. До ями потягнемо.

Треба хоч одного живого зарити.

Юхим витріщив очі.

Юхим не розуміє.

А Мазій рішуче одрізав:

– Не хочеш, то я піду додому. Не буду й руки каляти.

Замжило дрібно й холодно.

От історія! Думає-думає, а думи ніяк не йдуть.

Випалив:

– Сатана ти, а не людина. Це можу я на таке діло піти. А піду. Потом, як я чую, підтримку треба.

Крізь мжичку чути було, як провалювався по дошках гул кроків.

...Мазій поліз.

А за ним поліз і Юхим.

Раптом біля заводу стихло.

Тротуар замовк.

Ну, і що ж? Як же далі?

Далі зв'язали віжками, забили хусткою рота й потягли живе тіло по вулиці, а потім по завулках.

Звичайно, притягли на цвинтар до тієї ями, що рили вдень.

А яму вже зарили, свіжа могила стоїть.

Чули – од'їхала фура.

Колеса відходили по бруку.

Коли розрили свіжу сопку, з могили ще плазував кволий стогін.

То цурпалки живого м'яса, що все одно скоро підуть у вічність.

...Смерділо трупами. Мазій поставив над ямою зв'язану голубу людину й штовхнув її.

Гупнуло.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=21114326&lfm=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.